

OCJENE I PRIKAZI

Jan Reychman and Ananiasz Zajaczkowski, *HANDBOOK OF OTTOMAN-TURKISH DIPLOMATICS*, Mouton, The Hague—Paris 1968, 232 str., in 8°.

Dva poznata poljska turkologa, Jan Reychman i sada pokojni Ananiasz Zajaczkowski, izdali su 1955. godine osmansko-tursku diplomatiku pod naslovom *Zarys dyplomatyki osmansko-tureckiej*, koja je ubrzo poslije objavljivanja privukla pažnju naučne javnosti, prvenstveno zato što su autori pokušali dati pregled zbirki osmansko-turskih dokumenata ne samo u Turskoj već i u Evropi i Aziji, kao i bibliografiju izdatih turskih diplomatskih izvora. Imajući u vidu i samu koncepciju knjige koja je zamišljena prvenstveno kao priručnik, ovi razlozi su naveli grupu poznatih američkih orijentalista da se angažuju oko štampanja ovog dela na engleskom jeziku uz dopune bibliografije i izvesne izmene u transkripciji. Na ovaj način dobili smo stvarno jedan koristan priručnik osmansko-turske diplomatike, koji u izvesnom smislu predstavlja napredak u odnosu na dosadašnje radove iz turske diplomatike, mada, što se tiče praktičnog značaja, po mom mišljenju, zaostaje za onim Feketea. Ali, da vidimo prvo kako je knjiga komponovana.

U *Uvodu* (str. 13—103), nakon što se daje definicija paleografije i iznose glavni ciljevi orijentalne paleografije i diplomatike, dosta opširno, izložena je istorija studija orijentalnih dokumenata, zatim se daje detaljan pregled zbirki orijentalnih dokumenata u Turskoj i drugim azijskim zemljama, kao i u azijskom dijelu Rusije, te u Egiptu, uz potrebne bibliografske podatke koji

su autori o ovim zbirkama pisali, a nakon toga sledi odlomak o zbirka-ma osmansko-turskih dokumenata u Evropi, s tim što su zemlje poredane po azbučnom redu, od Austrije do Jugoslavije. Na kraju je najduži odlomak (str. 59—103) u kome je dat pregled izdatih turskih dokumenata. I ovde su nabrojene zemlje po azbučnom redu. U vezi sa ovim odeljkom hteli bismo da stavimo jednu vrlo ozbiljnu primedbu koja se odnosi na bibliografiju izdatih dokumenata u našoj zemlji. Autori su u svom prvom, poljskom izdanju dosta pažljivo prikupili podatke za period od 1952. godine, mada i ovde ima mnogo praznina. Međutim, baš od tog perioda počinje kod nas jedno znatno intenzivnije objavljivanje osmansko-turskih izvora. Redaktori engleskog izdanja, koji u jednoj dužoj belešci kažu da su bibliografiju dopunili, morali su da unesu niz važnih izvora izdatih kod nas u periodu od 1952—1965, s obzirom na to da je knjiga štampana 1968. godine. Evo nekih važnih izdanja koja su morala biti pomenuta:

Kanuni i Kanun-name, Sarajevo 1957, izdanje Orijentalnog instituta;

H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića — Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964;

H. Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda I/1*, Beograd 1964;

H. Kalešić — M. Mehmedovski, *Tri vakufnami na Kačanikli Mehmed-paša*, Skopje 1958;

A. Matkovski, *Turski izvori za ajduttstvoto i aramijstvoto vo Makedonija, I—II*, Skopje 1961;

Kanun-name koje je izdao M. Sokolovski u Glasniku INI u Skoplju;

Dokumenti izdati u Prilozima za orijentalnu filologiju posle 1952/3. godine.

Mi smo ovde pomenuli uglavnom zbirke, jer bismo, bez sumnje, mogli navesti listu od pedesetak bibliografskih jedinica koje bi morale biti pomenute s obzirom na kriterijume autora koji su navodili i pojedinačne dokumente. Razume se, ne bismo postavljali pitanje da je kao granica uzeta 1953. godine, ali baš iz Jugoslavije se navode neki dokumenti izdati desetak godina kasnije, a manje su važni od drugih koje oni nisu spomenuli. Ovo ističem s izvesnom dozom čuđenja, jer nije prvi put da se o našim naučnim rezultatima, o islamu u Jugoslaviji i na Balkanu, u Evropi i Americi piše dosta proizvoljno, sa puno neodgovornosti i neobaveštenosti, bez obzira na to što izvestan deo krivice pada na nas zbog naše izolovanosti i neučestvovanja u većim međunarodnim naučnim akcijama i skupovima. Čini mi se da bismo morali da se više angažujemo oko popularizacije naših orijentalističkih studija i da na svaku ovakvu pojavu blagovremeno i, ako treba, oštro reagujemo. Ovo je ujedno dokaz da mnogi naši časopisi i radovi vrlo često ne dopiru tamo gdje treba.

Drugi deo ove knjige (str. 104—133) odnosi se na *paleografiju* i u njemu se govori o materijalu za pisanje, arapskom pismu, njegovom razvoju i vrstama pisama, tipovima pisama upotrebljavanim u osmanskim dokumentima i, najzad, kriptografskim simbolima.

Treći odlomak je posvećen *diplomatici* (135—185) i u njemu je obrađena terminologija osmanskih dokumenata gdje su za svaki diplomatski deo dati primeri, zatim se govori o kopiranju i prepisivanju dokumenata, prevodenju, dokumentima krimskih Tatara, strukturi osmanske kancelarije sa listom reis efendija od 1530—1798, listi glavnih dragomana Visoke Porte od 1502—1807. i, najzad, izvorima za osmansku istoriju. Strane od 170. do 185. posvećene su, uglavnom, problemima poljske diplomatike i tu se govori o poljskim odnosima sa istočnim zemljama, zatim je data lista prevodilaca, lista poljskih izaslanika na dvoru krimskih Tatara i lista

izaslanika u Persiji. Na kraju odlomka imamo listu poljsko-turskih ugovora.

Jedna od pozitivnih strana knjige je i u tome što su ovde ukratko obrađene i pomoćne istorijske nauke, kao hronologija, gde su dati datumi stupanja na presto osmanskih sultana, krimskih hanova, persijskih šahova i turskih velikih vezira, uglavnom adaptirani prema Zambauru (*Manuel de genealogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hannover 1955, i *Handbook of Oriental History* od C. H. Philipsa, London 1951). Posle toga, dati su osnovni podaci o delima iz istorijske geografije, numizmatike i turske istorijske bibliografije. Na kraju imamo hronološke tablice godina po hidžri i našoj eri, ali samo kada pojedina hidžretska godina počinje. Zasluga je američkih redaktora što su knjizi dodali vrlo praktični i detaljni indeksi tako da je njena upotreba olakšana.

Naravno, postavlja se pitanje šta je novo u ovoj knjizi u odnosu na ranije diplomatske priručnike, prvenstveno u odnosu na onaj Feketea. Čini mi se da su novi podaci o izvorima, zbirkama, izdatim dokumentima i pomoćnim disciplinama. Ali, praktična strana, tj. diplomatska obrada dokumenata, od invokacije do datiranja, ne donosi ništa novo, čak je i manje instruktivna. Ilustracije dokumenata date su samo u faksimilima, a ne i u transkripciji i prevodu, a i sami faksimili su vrlo loši. Na taj način teoretski se iz ovog udžbenika može dosta naučiti, ali praktično gotovo ništa. Još nešto. Serije dokumenata kao hudžeti, tezkere, bujuruldije, temesuki, zatim mnogobrojni sudski dokumenti, vakufski dokumenti, razni duhovni dokumenti, tako reći nisu ni pomenuti. Ovo nam nameće još jedan zaključak: ovakvi priručnici su vrlo korisni i nama, ali oni ne mogu da zadovolje naše potrebe s obzirom na raznovrsnost dokumenata nastalih kod nas ili u vezi sa našom istorijom. Zato bismo morali da razmišljamo o pisanju jedne naše diplomatike za naše potrebe.

Hasan Kalešić

Srt. A., SUR L'ETAT DU SYSTEME DES TIMARS DES XVIIe—XVIIIe SS. Sofia, Editions de l'Academie bulgare de sciences, 1968, 29 × 20 cm, 272 str.

Medu literaturom, koja se bavi proučavanjem i izdavanjem izvora značajnim za historijske i društveno-političke događaje, ova knjiga zaslužuje da joj se pokloni pažnja. U sažetom predgovoru (str. 5—6) dat je uvid u obilnost i karakter turske arhivske dokumentacije, koja se odlikuje time, što odražava turski vojno-spahijski sistem u Osmanskoj Carevini. Ova obilnost dokumentacije, sa jedne strane, dovodi prilikom proučavanja, do veoma pouzdanih zaključaka, koji rijetko podliježu pobijanju i ispravkama.

Od strane 7—56. naučno su obrađena dva turska deftera, jedan iz prve dekade 17. st., a drugi iz prve dekade 18. st., a na stranama 57—251. isti defteri doneseni su u faksimilu, i to u cjelosti, čime su omogućena onomastička i geografska istraživanja. Strane 252—270. posvećene su indeksu.

Deftere, odnosno dva tzv. *yoklama deftera* (mobilizacioni popisi) iz 1014. i 1016. godine po Hidžri (1605—6. i 1607—8) obradila je V. P. Mutaščieva pod naslovom: *Sur l'etat du systeme des timars au cours de la premiere decade du XVIIe s., d'apres le yoklamas datants de 1014 et 1016 de l'Hegire (1605—1606 et 1607—1608 a. D.) (Timarski sistem tokom prve dekade 17. st. prema yoklama iz 1014. i 1016. godine po Hidžri /1605—1606. i 1607—1608. a. D./).*

Tursko Carstvo je u to vrijeme preživljavalo teške trenutke. Od 1593. godine nalazilo se u ratu sa Austrijom, a 1603. godine, na istoku, je stupilo u rat sa Persijom. Godine 1605. i 1606. kada je nastala prva *yoklama*, na Zapadu je ratna sreća bila sklona Osmanlijama. Nakon pobjede u Ugarskoj, serasker upućuje svoje trupe, sastavljene od Tatara i Ugara, protiv Štajerske i Austrije i tako prisiljava Habsbur-

govce na potpisivanje mirovnog ugovora u Žitva-Toroku 1606. godine.

Time nije nastupio mir i red za Osmansko Carstvo. Njega razdiru unutarnji nemiri, masovna hajdučija i pobune u vojsci, posebno pobune dezertera. Nemiri i neredi kroz cijelo ovo razdoblje nalaze svoj odjek i u neprestanim smjenama vezira, velikih vezira i vojnih komandanata. Od toga nisu pošteđeni ni sami sultani. U vrlo kratkom roku na osmanskom prijestolju smjenjuju se Murad III, Mehmed III i Ahmed I.

Spomenuti defteri *yoklame* u prvom redu prikazuju stanje spahijske organizacije u tome razdoblju.

Što se tiče brojčanih podataka o spahijama, čiji broj savremeni turski hroničari proračunavaju na 200.000, spomenute *yoklame* taj proračun ne potvrđuju, nego ukazuju na izrazito hipotetički karakter i nesigurnost tih brojki. Mutaščieva tu tvrdnju ilustrira sa nekoliko operacija, kojim pokazuje kako su nepouzdana putevi do tih hipoteza i procjena.

Yoklame nisu popisi cjelokupnog broja spahija u Carstvu, nego su one spiskovi mobiliziranih spahija u određenim okolnostima i trenucima. Tokom jednog rata, kad bi u jesen ratne operacije jenjavale, pojedini bi odjeli spahija bili slani svojim kućama, dok bi drugi bili pozivani na njihovo mjesto. U proljeće, pred ponovno oživljavanje ratnih operacija, vršena je nova i ponovna mobilizacija, koja nije nužno obuhvaćala one koji su prošle godine bili na vojni. Na taj način *yoklamama* nisu bili zahvaćeni svi *ejaleti* i *sandžaci*, nego oni koji su u tom momentu sudjelovali u ratnim operacijama. Takav je slučaj sa *yoklamama* iz 1605—6. i 1607—8. godine

Nakon ovoga obrazloženja, pojavljaju se znatne razlike između podataka u katastarskim defterima i savremenih turskih hroničara, s jedne strane, i *yoklama*, s druge strane. Ove razlike time dobivaju svoj historijski smisao. Dok katastarski defteri pokazuju koliki bi broj spahija *trebao* biti, a podaci

savremenih turskih hroničara (npr. Ayni Ali), uzeti iz starijih službenih dokumenata, odražavaju prijašnje stanje, dotle podaci *yoklama* pokazuju stvarno, realno stanje spahijskih trupa u datom trenutku.

Iz tih poredbi i razlika, koje se pojavljuju, jasno se očrtava pojava masovnijeg izostajanja i dezertiranja spahija iz vojnih logora. Iako je vremenski razmak između *yoklama* iz 1605—1606. i 1607—1608. godine vrlo kratak, poređenje podataka pokazuje sve očitiju tendenciju smanjivanja vojnih efektiva u redovima spahija. Razlika je osobito vidljiva, ako se uporedi broj onih koji se uopće nisu pojavljivali na prozvci *yoklama*. Broj onih koji su odsustvovali znatno je manji u drugoj *yoklama*.

Nadalje, iz spomenutog deftera možemo izvući i značajne zaključke o zemljišnim posjedima spahija. Podaci koje sadrži defter bili bi od većeg značaja i interesa, kada bi paralelno raspolagali podacima o drugim vrstama zemljišnih posjeda u to vrijeme. Ali i pored toga spomenuti defteri omogućuju nam da stvorimo sliku o nominalnoj vrijednosti spahijskih posjeda. Upoređujući te podatke međusobno, dolazimo do zaključka da je nastupila velika diferencijacija među turskim feudalcima toga doba. Tako su sandžak-bezi u pojedinim područjima raspolagali feudalnom rentom koja se približavala feudalnoj renti svih spahija vojnog spahijskog efektiva iz dotičnog sandžaka. Npr., prihodi sarajevskog sandžak-bega u prvoj dekadi 17. stoljeća bili su jednaki petini prihoda od 725 spahija toga područja.

Zaključak koji se nameće iz podataka o spahijama u dotičnim *yoklamama* jeste pojava općeg dezertiranja spahija, osobito *zaima*, koji raznim manipulacijama izbjegavaju novačenje i uopće se ne pojavljuju u vojnim logorima.

Karakteristično je pri tome da *zaimi* u velikom broju ne posjeduju zemete od dvadeset i nekoliko hiljada akči, nego prave feude od dvadeset do sto hiljada akči, a obični timarnici na *listama* posjeduju timare od deset do dvadeset hiljada

akči. Ta činjenica uvjerljivo dokazuje da se oni kojima je bio vezir sklon, nisu uspjeli samo osloboditi od vojne službe, nego su se domogli i većih prihoda, razumije se, pod zaštitom s nekog višeg mjesta.

Postavi li se pitanje, zašto su se upravo *zaimi* izmicali novačenju i dezertirali, defter dozvoljava da zaključimo: da su se veći feudarci uspijevali osloboditi, pomoću svojih većih prihoda, od svojih vojnih obaveza.

Dalje pitanje, koje se postavlja u vezi sa dotičnim dokumentima, jeste nominalni iznos spahijskih prihoda.

Iz priloženih tabela se vidi da je prosječna nominalna vrijednost jednoga timara u Rumeliji iznosila 3.000 akči, a u Anadoliji 2.000 akči, što potvrđuje i hroničar Ayni Ali. Ovu nominalnu vrijednost, tzv. *«kiliç-timare»* najčešće susrećemo u defterima. Iza toga dolaze tzv. *tezki-resüz-timari*, čija nominalna vrijednost iznosi 5.999 i pruža maksimum pogodnosti uz minimum vojnih obaveza, tj. sa tolikim prihodom nije postojala obaveza slanja *cebeliye* u rat.

Nadalje se iz pomenutog deftera može saznati kako su prihodi pojedinih timara sastavljeni iz različitih sela, u čemu se očrtava težnja centralne vlasti da jedan zemljišni posjed ne bude kompaktan, kako bi se sa приходima i formiranjem timara moglo lakše manipulirati.

Budući da su podaci o timarima u *yoklamama* prilično uopćeni, ne daju se iz njih izvlačiti konkretniji zaključci.

I, na kraju, postavlja se pitanje *mulkovnih posjeda*, koji se u početku osmanske vladavine pojavljuju samo sporadično, pa je vladalo mišljenje da je takav oblik posjeda ostatak predosmanskih feudalnih odnosa. Međutim, St. Dimitrov je pokazao da je takav oblik posjeda postojao i kasnije u graničnim područjima Carstva i zaključio, da je ovu vrstu posjeda centralna vlast podržavala i uspostavljala u graničnim područjima, da bi time jače zainteresovala aspirante na takve posjede i ujedno osigurala granice.

Tragovi takvih posjeda susreću se i u spomenutim defterima.

Time analiza ovoga deftera nije završena, nego su povučeni samo oni najglavniji zaključci, koji potvrđuju i proširuju, odnosno korigiraju poznavanje toga razdoblja iz drugih izvora.

*
**

Za razliku od prvog deftera, koji odražava načeto stanje timarskog sistema sa gledišta osmanske vojne organizacije u prvoj dekadi 17. st. drugi *defter iz 1804. i 1805. godine* registrira lihvarske špekulacije sa timarskim posjedima, tj. jednu sasvim novu situaciju, u kojoj od spahijske organizacije nije ostalo gotovo ništa, osim okamenjenih mentalnih okvira.

Ovaj defter komentirao je Str. Dimitrov na stranama 33—35. pod naslovom: *Les timars et le «nizam-i cedit» selon le defter matricule des affermages de fiefs en 1804 et 1805 (Timari i nizam-i cedit prema upisnom defteru zakupljenih lena 1804. i 1805. godine)*.

Ovde je sažeto opisano sve veće raspadanje Osmanskog Carstva i njegovih struktura poslije poraza pod Bečom koncem 17. stoljeća. Tim procesom raspadanja posebno je obuhvaćena bila spahijska organizacija, jer spahije razasute po cijelom Carstvu nisu bile u mogućnosti, kao, na primjer, janjičari, da se efikasije odupru mjerama centralne vlasti, koje su im sve više štetile. Nastojeći da podmiri svoje sve veće finansijske potrebe, centralna vlast je na razne načine špekulisala sa timarskim posjedima: usitnjavala ih, ukрупnjavala ih, iznajmljivala i priključivala carskim hasovima i drugim fondovima na izvjesni niz godina. Sve je to postepeno potkopavalo spahijsku organizaciju i državu u njezinim temeljima.

Pa i onda, kada je potreba za reformama bila očita i neophodna, reformatorski pokušaji osmišljavani su konzervativnim argumentima i reformama se pristupalo romantičarski, restauratorski, s ciljem da se vrate vremena Selima I i Sulejmana Zakonodavca. Takav nehisto-

rijski pristup ne samo da je onemogućavao reformu države i vojske, nego je prouzrokovao još dublje rasulo.

Reforma vojske, tzv. *nizam-i cedit* Selima III povlačila je za sobom reformu finansija i prihoda, ali se ova izrodila u grubo špekuliranje i još veća opterećenja poreznika.

Selimove reforme predviđale su strogu inspekciju spahijskih vojnih efektiva, lišavanje timarskih posjeda svih onih koji se pokažu nemarni prema svojim obavezama i ustupanju njihovih posjeda odgovarajućim kandidatima, *mülazim*. Ali sve veća potreba za novcem uvjetovala je da se upražnjeni timari ne daju odgovarajućim kandidatima, nego se kroz izvjesni niz godina prepuste *Kasi novih prihoda*, da bi ona napunila svoje blagajne i mogla finansirati reformiranu vojsku. Ali su time upražnjeni timari sve više postajali carski posjedi za iznajmljivanje, a njihov timarski karakter čuvao se još više-manje samo na papiru, nominalno.

Defter iz 1219. godine po Hidžri (1804) prikazuje to stanje, u njemu su prikazani timari koje posjeduje *Kasa novih prihoda* u to vrijeme. Iz tog deftera jasno se vidi, bez obzira na brojne specifičnosti u pojedinostima, da se centralna vlast nije žurila da upražnjene timare stavi na raspolaganje *mülazimima*. Poređenje sa defterom iz 1220. god. po Hidžri gornju konstataciju samo potvrđuje.

Izraženo jezikom brojki *Kasa novih prihoda* u svojim rukama držala je 1804. godine 3.575 timara i zeameta na području cijelog Carstva. Ta je brojka impozantna, posebno ako se prisjetimo kako je timarski sistem tokom stoljeća stalno propadao.

Što se tiče nominalnog iznosa vrijednosti prihoda tih timara, od 279 ovih timara samo ih je pet imalo nominalni dohodak veći od 2.000 akči, a nominalna vrijednost ostalih kretala se između 700 i 2.000 akči, za to vrijeme dosta mizerna svota. Razlika između nominalne i realne vrijednosti timara koncem 18. stoljeća bila je znatna. Podaci u defteru o nominalnoj vrijednosti, u

stvari, odražavaju starije stanje. Koncem 18. stoljeća akća ne kursira u trgovačkoj razmjeni, nego samo u birokratskim dokumentima, a naznačeni iznos samo izražava novčano davanje, uz koje je bilo vezano sve veće davanje u maturi.

Sistem zakupništva bio je opterećen i funkcionerima i osobama od povjerenja, koje su vršile inspekciju, kontrolu, a imale su ulogu garanta za zakupnika, razumije se, uz određenu vlastitu dobit. Tako se dogodilo da se lavovski dio timarskih prihoda našao praktično u rukama nekolicine osoba, koje u pojedinih dijelovima Carstva nastupaju kao neosporni politički i ekonomski gospodari, izvlačeći od poreznika maksimalnu dobit uz minimalnu zakupnu taksu. I nju su neredovito plaćali.

Tako je, napokon, likvidirana spahijska organizacija i timarski sistem.

Defteri u komentarima spomenutih autora V. P. Mutafčieve i Str. A. Dimitrova jasno oslikavaju taj proces.

Medžida Selmanović

Olga Zirojević, CARIGRAĐSKI DRUM OD BEOGRADA DO SOFIJE (1459—1683). Zbornik Istorijskog muzeja Srbije, 7/1970, Beograd 1970, str. 3—196.

Glavni putni pravci su oduvijek imali veliki značaj kako za područja kroz koja su prolazili, tako i za šire regije. Prolazeći kroz strategijski i ekonomski važna područja, drumovi su imali veliki uticaj na istorijska zbivanja u prošlosti. Uzmuli se u obzir navedene činjenice, onda nije slučajnost što je Olga Zirojević prišla svestranom rasvjetljavanju jedne takve dionice, *carigradskog druma od Beograda do Sofije* u vrijeme vladavine Turaka.

Studija počinje uvodnim dijelom, a da bi suština građe bila što iscrpnija i tematski obrazložena, iznesena je u četiri poglavlja.

U prvom dijelu predgovora, autorica je navela da je i prije dolaška Turaka na Balkan postojala

trasa druma koja je vodila od Beograda sve do Carigrada i istakla važnost ovoga druma za osmanske Turke. Ona je detaljnije obradila carigradski drum kao predmet interesovanja drugih država i naglasila njegov politički, vojni i ekonomski značaj, koji se akcentuje kroz čitavu studiju. Navodi da je taj drum bio predmet interesovanja putopisaca, geografa i drugih, dok prvi naučni pristup ovoj temi predstavlja djelo Konstantina Jirečeka *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*.

Drugi dio predgovora predstavlja kritički osvrt na izvore o *carigradskom drumu*. Prvo je nastojala da ocijeni stepen vjerodostojnosti podataka, navedenih u korištenim izvorima. U suprotstavljanju izvora jednih drugima autor je upotrijebila najbolji metod za utvrđivanje istine. Na kraju uvodnog dijela dat je iscrpan tabelarni prikaz izvora, podijeljenih u dvije skupine: neobjavljeni i objavljeni izvori. Zatim je dat pregled postojeće literature.

Prvo poglavlje studije utvrđuje trasu carigradskog druma. Autorica tu nije mogla da izbjegne bogatu historijsku prošlost u predturskom periodu, jer je taj drum istim pravcem vodio još u doba Rimske Imperije. Od toga doba, pa sve do turskog osvajanja na teritoriji kroz koji je prolazio odigrali su se važni historijski događaji. Za Turke je taj drum odmah u početku imao veliku važnost za njihova osvajanja u Evropi. Stoga su dionici druma od Beograda do Sofije posvetili dosta brige.

Put je, kako je utvrdila, polazio od beogradskog Gornjeg grada. Za razliku od rimskog, turski drum je vodio istim smjerom, ali uz izvjesna odstupanja. Koristeći građu i izvore, ona je tačno obilježila trasu druma, ubicirajući naselja, ostatke antičkih objekata i razne druge objekte na trasi. Nadalje navodi da se trasa puta račvala u nekoliko krakova, da bi se krakovi opet spojili, a saobraćaj odvijao zavisno od uslova na drumu.

Organizaciji saobraćaja carigradskim drumom posvećena je Glava druga. Istakla je da se dosta slabo

održavao. Upravo radi toga, dio drumova čija je trasa bila na antičkim temeljima s kaldrmisanim podlogom, mnogo je bolje izgledao. Saobraćaj ovom trasom odvijao se češće u ljetnim mjesecima i mnogo rjeđe u zimskim. Kao i drugdje, teret održavanja padao je na raju susjednih naselja. Raja je uz izvjesne fiskalne povlastice, bila dužna da popravlja i održava i sve postojeće mostove na cijeloj toj relaciji. Mjestimično gdje nije postojao most, drum je pasirao rijeke pomoću skele. Istaknuta je skela kod Ravnog na Moravi sa prihodom od 10.000 akči. Velike popravke toga drumova naročito su poduzimane u vrijeme priprema vojnih pohoda, kada su popravljani postojeći mostovi, kao i građeni novi.

Uz drum su građeni i stalni saobraćajni objekti, pa ih je autorica izdvojila u poseban dio ovoga poglavlja. To su bile *menzilhane* (mjenjačnice poštanskih konja), *konačišta*, *trgovi* i *česme*. *Menzilhane* su u početku, od državnih vlasti, dosta slabo održavane. Kasnije su izdavane privatnim licima pod zakup.

U dijelu koji obrađuje konačišta, obrađeni su *karavansaraji*, *musafirhane*, *hanovi* i *zavije* kao objekti u kojima se konačilo.

Uz konačišta ponegdje su postojali i *imareti* (javne kuhinje), u kojima se besplatno dijelila hrana. Oni su, uglavnom, građeni u većim naseljima. *Krčme*, u današnjem smislu, su se javile kasnije.

Okolno stanovništvo je na drumu trgovalo, trampeći poljoprivredne proizvode, ili ih prodajući onima koji su ih potraživali.

Česme kao objekti pojavile su se svuda i na svakom mjestu, jedno kao opća životna potreba, a drugo voda je bila uslovljena religioznim potrebama Turaka.

Najčešće prevozno sredstvo su bila *kola*, *kočije*, *konji*, *kamile* i *ostale tovarne i zaprežne životinje*. Način na koji su upotrebljavana ta prevozna sredstva, obrađen je dosta iscrpno.

Za osmansku državu glavni značaj drum je imao kao vojna komu-

nikacija, u ratne svrhe. Osim toga, njime je išla pošta, karavanski prenos robe i odvijala se sva putovanja. O običnim putovanjima saznaje se iz raznih putopisa, jer je prostranstvo turske države to i omogućilo. Međutim, iz istih putopisa autorica je zapazila da je dionica drumova od Beograda do Sofije bila dosta nesigurna zbog hajduka, a i neugodna zbog lošeg drumova.

S obzirom da je drum obično vodio dolinama rijeke, usput se kao pomoćna komunikacija koristila i sama rijeka. Takav saobraćaj odvijao se uglavnom rijekama Moravom i Dunavom. Riječna brodogradnja i brodovi također su obrađeni.

Najveću prepreku u navedenom saobraćaju drumom predstavljala je *hajdučija*. Poznato je da su hajduci napadali karavane i sve ono što je služilo u prenosu robe, pljačkali ih i ubijali ljude. Do potpunog zastoja u saobraćaju ovim drumom dolazilo je, takođe, usljed epidemija i vremenskih nepogoda.

Pored odgovornosti koju je snosilo svo okolno stanovništvo, Turci su ustanovili i instituciju *derbendžija* sa zadatkom da brinu o bezbjednosti saobraćaja. To je bilo, uglavnom, hrišćansko stanovništvo nastanjeno u blizini opasnih mjesta i klanaca. Za obavljanje svoje službe uživali su određene poreske olakšice, u odnosu na one kojima je bila zadužena obična raja, a neke obaveze su plaćali u umanjenom iznosu. Na kraju ovoga poglavlja obrađeni su svi *derbendi* na toj relaciji, *sela derbendžija* i sva druga naselja na tom drumu, zatim *palanke* i *gradovi*.

Naselja uz drum autorica je obradila u četvrtom poglavlju. Savjesno je obradila svako naselje posebno, koristeći se podacima iz popisnih deftera i drugih izvora, te ubikacijom na terenu. Značajan prilog ovom poglavlju je legenda drumova sa unesenim svim naseljima koja su postojala u tom periodu. Kao prilog studiji date su ilustracije.

Cjelokupna studija predstavlja širok naučni pristup temi. Zaključci do kojih je došla jesu logička

posljedica ovakve analitičke obrade izvornih podataka iz pretežno neizdatih izvora, na kojima se zasniva čitava studija.

Medžida Selmanović

TÜRKOLOGISCHER ANZEIGER (TA 1, TA 2) — Direktor Orijentalnog instituta u Beču, profesor Andreas Tietze, pokrenuo je izdavanje osmanističke bibliografije »Türkologischer Anzeiger« koja izlazi u sastavu bečkog orijentalističkog časopisa Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Do sada su izašle dvije sveske — prva obuhvata 1973—4 (WZKM Band 67) i druga 1975. godinu (WZKM Band 68), a u toku je rad na trećoj svesci za 1976. Vremenski, ova bibliografija započinje od 1973. godine i time se na neki način nadovezuje na bibliografsko djelo Osmanische Bibliographie mit besonderer Berücksichtigung der Türkei in Europa njemačkog orijentaliste Hans-Jürgen Kornrumpfa, koji je obuhvatio period od 1945. do 1970. godine.

Rad na Türkologischer Anzeigeru zamišljen je tako da se za tekuću godinu sakupi materijal najkasnije do novembra kako bi mogao do kraja godine da ide u štampu, a u toku naredne godine naučni svijet već ima uvid u sve ono, ako se tako može reći za bibliografiju, što je u prošloj godini objavljeno. Ono što iz objektivnih razloga nije moglo da bude obuhvaćeno u dotičnoj godini unosi se naknadno u jedan od narednih brojeva. U tome i leži velika prednost ove bibliografije, jer na najbrže mogući način informiše javnost o objavljenim publikacijama, što je veoma važno kada se ima u vidu ogroman broj časopisa koji izlaze u svijetu, a u vezi s tim i teškoće da se sazna gdje se i šta o nekom problemu piše.

Ono što je posebno dragocjeno za ovu bibliografiju to je činjenica da su se na izradi 2. sveske okupila 24 turkologa iz 20 evropskih i van-evropskih zemalja, koji sakupljaju bibliografski materijal u svojim zemljama i zatim šalju Redakciji u

Beč na dalju obradu i klasifikaciju. Predstavnik za jugoslovensko područje je autor ovog prikaza koji je nastojao da u granicama svojih mogućnosti obuhvati što više materijala koji se publikuje kod nas. Za žaljenje je što za bogatu sovjetsku bibliografiju, koja je takođe zastupljena, ne postoji predstavnik iz Sovjetskog Saveza, nego se ona sakuplja vjerovatno indirektnim putem iz časopisa koji Redakciji stoje na raspolaganju.

O ozbiljnosti ovog poduhvata, iza koga svojim autoritetom stoji Andreas Tietze, govori ne samo broj saradnika nego i impozantan broj od preko 400 korišćenih časopisa. Jugoslovenska turkologija koja, bez pretjerivanja, uživa u svijetu veliki ugled dostojno je zastupljena, osim monografija i zbornika radova, sa 50 časopisa, što znači da 1/8 citiranih časopisa otpada na jugoslovensku periodiku.

Međunarodni karakter ove strogo specijalizovane bibliografije, namijenjene isključivo istraživanjima u oblasti osmanistike, nije izražen samo učestvovanjem saradnika iz mnogih zemalja nego i učesćem naučnih institucija iz raznih zemalja u finansiranju njenog štampanja. Tako su se u 2. svesci na listi darodavaca među ostalima našli i Albanska akademija nauka i Balkanološki institut u Sofiji. Nije uopšte slučajno što se ove dvije ugledne institucije nalaze na ovoj listi jer Türkologischer Anzeiger pronosi u svijet najnovija dostignuća osmanistike u njihovim zemljama. Upravo zbog toga nameće se misao nije li potrebno da se i neka naša naučna institucija, bilo to jedna od akademija nauka, bilo Orijentalni institut ili jedan od mnogih istorijskih instituta u zemlji, povremeno javlja kao darodavac izvjesne materijalne pomoći za štampanje pojedinih brojeva Türkologischer Anzeigera. Time bi i naša zemlja doprinijela ovoj korisnoj međunarodnoj saradnji. Imajući na umu da malim strukama, kakva je turkologija, u zapadnim zemljama ne cvjetaju ruže i da nije lako dobiti uvijek materijalna sredstva za sve ono što se želi objaviti.

Na kraju spomenimo i to da saradnici u *Türkologischer Anzeigeru* za svoj rad dobijaju samo po jedan separat ove bibliografije. Svi oni prihvatili su učešće samo iz ljubavi prema svojoj struci sa željom da se pomogne kolegama-osmanistima i svim istoričarima jugoistočne Evrope pod osmanskog vladavinom, kako u svojoj zemlji tako i u svijetu.

Vančo Boškov

II KONGRES KOMITETA ZA PREDOSMANSKE I OSMANSKE STUDIJE. Hamburg (SRNJ), 5—10. septembra 1976. Na Prvom kongresu Komiteta za predosmanske i osmanske studije (Comité d'Etudes Pré-ottomanes et Ottomanes — CEPO) održanom u Napulju septembra 1974. godine, bio je prihvaćen prijedlog da se II CEPO-kongres održi u Hamburgu 1976. godine. Organizaciju je preuzeo Seminar za istoriju i kulturu Bliskog Istoka (Seminar für Geschichte und Kultur des Vorderen Orients) Hamburgškog univerziteta.

Na Kongresu u Hamburgu je učestvovalo 72 turkologa-osmanista iz sljedećih evropskih i vanevropskih zemalja: Austrije, Bugarske, Engleske, Francuske, Holandije, Italije, Izraela, Jugoslavije, Kanađe, Mađarske, Norveške, Poljske, SR Njemačke, SIAD, Španije i Turske. Najbrojniji, daleko ispred zemlje domaćina bili su predstavnici Turske, što je sasvim razumljivo kada se zna da su CEPO-kongresi posvećeni istoriji, jeziku, književnosti i uopšte kulturi Osmanskog Carstva. Našu zemlju predstavljali su Olga Zirojević (Beograd), Nedim Filipović, Adem Handžić, Avdo Sućeska i Vančo Boškov, svi iz Sarajeva.

33 referata, od kojih neki obrađeni živom diskusijom, obuhvatala su prvenstveno probleme osmanske istorije. Broj referata iz oblasti osmanskog jezika i književnosti bio je, kao i na Prvom kongresu, nesrazmjerno malen u odnosu na referate sa istorijskom

problematikom. To su: »Uticaj horasanske kulture na prva dela staroanadolskog jezika« (Abdulkadir Karahan, Turska), »Numerativi u osmanskome jeziku« (Susan Skilliter, Engleska), »Osmansko-turski elementi u jevrejskim govorima na Balkanu« (Michael Studemund-Halevy, SRNJ) i »Značenje izraza FRENK i LATIN« (Olga Zirojević) u kontekstu istorijskih izvora. Ostali učesnici iz Jugoslavije iznijeli su u svojim referatima rezultate najnovijih istraživanja u oblasti istorije BiH pod osmanskome vladavinom i turske diplomatike: N. Filipović, »Čifluci u BiH u 15. i 16. vijeku«; A. Handžić, »Aspekti razvoja osmanskih gradova u Bosni u 16. vijeku«; A. Sućeska, »Malikane kao doživotni zakup državnih dobara (hasova) u Osmanskom carstvu« i V. Boškov, »Diplomatički aspekt sidžilskih dokumenata«. Bez preterivanja i bez lažne skromnosti svi referati jugoslovenskih učesnika bili su veoma lepo primljeni. Poznati turski istoričar Omer L. Barkan našao je za shodno da svaki referat i pojedinačno pohvali, što se može shvatiti i kao gest kurtazije, naglašavajući istovremeno i rezultate i doprinos jugoslovenske osmanistike. Svi referati biće štampani kao poseban prilog časopisa *Turcica* koji izlazi u Parizu.

Mogućnost za lične kontakte među učesnicima pružala je izvanredna organizacija Kongresa — smeštaj i ishrana i tok rada bili su pod jednim krovom u Evangelističkom centru (Rissen) na periferiji Hamburga. Kao što je uobičajeno kod ovakvih skupova, predstavnik Njemačkog naučnog fonda (Deutsche Forschungsgemeinschaft) i rektor univerziteta priredili su pojedinačno prijeme za sve učesnike.

Organizacionom odboru koji su sačinjavali turkolozi Barbara Flemming, Hanna Sohrweide i Petra Knappert uz prisustvo B. Spulera odato je puno priznanje za napore i uloženi trud u veoma uspehoj i nenametljivoj organizaciji Kongresa.

Sljedeći, III CEPO-kongres održaće se u Sarajevu 1978. godine u

organizaciji Odsjeka za orijentalistiku Filozofskog fakulteta i Orijentalnog instituta. S obzirom na interesovanje za osmanistiku u svetu logično je očekivati da će broj učesnika u Sarajevu daleko nadmašiti dosadašnja dva kongresa.

Vančo Boškov

KOMPLEKS FENOMENA + KOMPLEKSNI FENOMEN ili ŠTA JE SVE POTREBNO I KAKO TREBA IZUČAVATI ISLAM [HISTORIJA ČOVJEČANSTVA — kulturni i naučni razvoj, svezak treći, knjiga I—III; Vadim Jelisejev, Jean Naudou, Gaston Wiet i Philippe Wolff: VELIKE CIVILIZACIJE SREDNJEG VIJEKA, »Naprijed« — Zagreb 1972, in 8°, str. (XVIII + /2/ + 317 + /3/) + (X + /2/ + 463 + /1/) + (IX + /3/ + 413 + /3/)].

Ne tako davno u Beogradu je održan okrugli sto »Gledišta« na temu: »Šta Zapad duguje Istoku«; proteklo je otprilike godinu i nešto više kako je okončano prevođenje i kako se pojavio i ovaj deo značajne »Historije čovječanstva« koja se postepeno rađa pod pokroviteljstvom UNESCO-a. Veza između ova dva događaja samo je formalno nepostojeća i alogična: dok su eminentni stručnjaci i naučnici, a k tome i publicisti, iz nekoliko naših kulturnih centara pokušavali da na opšteteorijskom nivou odrede međusobni odnos Zapad—Istok, dotle su autori »Velikih civilizacija Srednjeg vijeka«, takođe vrsni znalci posla koga su se prihvatili i vodeći autoriteti u oblastima koje predstavljaju, pružili vrednu, kvalifikovanu i korisnu i nadasve jednostavnu i konkretnu istoriju Srednjeg veka uključivši u to razmatranje dva bitna aspekta tih istih civilizacija; pri tome su oni sagledali srazmeru neophodnih činjenica za uspostavljanje osnovnih dimenzija i koordinata odnosa Istok—Zapad u čemu treba tražiti korene i uzroke neodvojive povezanosti ove dve geo-političke sfere. Ono što bi se

možda moglo prebaciti ovoj »Historiji...«, premda se ona u tome ne razlikuje isuviše od okruglog stola »Gledišta«, mesumnjivo je njena idejna i interpretativna nejedinstvenost, ali »ona nije djelo jednog skupa s homogenom kulturnom pozadinom, nego je djelo jedne međunarodne komisije koja, po svom sastavu, i još više po duhu kojim je prorožeta, obuhvaća sve raznolike kulturne tradicije i moderne ideologije koje predstavljaju duhovni okvir današnjeg svijeta« (Réné Maheu, Uvodna riječ Generalnog direktora UNESCO-a, sv. 3, knj. III, str. 406).

Jedna od bitnih vrednosti ove »Historije...« jeste, pored toga što je islam svrstala među velike civilizacije Srednjeg veka i tako ga izjednačila sa kineskom, indijskom i celokupnom hrišćanskom civilizacijom, još i to što se fenomen islama posmatra u dodiru s ovim civilizacijama i u međusobnoj uslovljenosti s njima kako s istorijskog stanovišta, tako i sa kulturnog i naučnog. Ovo dobija na značenju jer naši izdavači nemaju baš preterano izoštrano čulo za dela ovakve vrste, pogotovo kad treba reagovati na pojavu dela izvan naših granica; ovome treba dodati i to da se kod nas islam još i danas — čak i u obrazovanim sredinama — posmatra kao isključivo religijski fenomen. Ovo delo, međutim, jasnije od mnogih drugih koja su sebi upravo to za cilj postavila, upravo pokazuje da se jednom fenomenu koji je u svom početku — ali samo u početku! — imao takav značaj mora prići sa mnogo šire osnove i rasterećen svih predrasuda. Rezultati koji se ostvare takvim istraživanjima, premda mogu nositi prizvuk religioznog, pokazuju da je celokupni život islamskog sveta — čak i u njegovim emancipovanim strukturama — prožet idejom islama iako ne njoj i podređen. Zato upoznavanje islama kao religije ne samo da pomaže nego je čak i neophodno da bi se razumeo naučni i kulturni aspekt islamskog bića. Za nas i kod nas je to još neophodnije ako se zna da u Jugoslaviji živi oko 2 mi-

liona Muslimana kojima je priznato pravo na posebnu nacionalnost zahvaljujući baš svestranijem sagledavanju osnovnih momenata njihovog materijalnog i duhovnog života.

Vrednost ove »Historije...« jeste i u obilju materijala koji nudi bez pretenzija na savršenost, završenost i neprikosновенost sudova upravo zbog osetljive materije; autori su bili svesni »da je napisati svjetsku povijest zaista veliki zadatak« i da se izvesne praznine »ne mogu pokrivati vještom frazeologijom« jer su oni sebi postavili cilj »da izduboka prouče ono što je bitno u razvoju čovječanstva, tj., sam razvitak ljudskog duha«.

Fenomen islama, kao i uostalom i ostale značajne fenomene Srednjeg veka autori posmatraju s dva osnovna stanovišta u okviru istorijskog razvoja, a potom sa stanovišta kulturne baštine pri čemu su — u ovom drugom — išli i do sitnih ali nezaobilazno značajnih detalja posvetivši tom aspektu dva toma sa oko 950 strana.

U prvoj knjizi autori posmatraju islam od njegovog nastanka i pojavljivanja na svetskoj političko-istorijskoj sceni pa do njegovog vrhunca u 10. veku i prate ga u dodirima sa ostalim velikim civilizacijama od kojih prima i na koje čini značajne uticaje. U tri od četiri poglavlja ove knjige trećeg sveska islam se pojavljuje kao značajan činilac srednjovekovnog razdoblja u čisto političko-istorijskom smislu: on, naime, predstavlja izvesnu istorijsku sponu, posmatrano hronološki, između Vizantije i preporoda hrišćanskog Zapada. S druge strane, u odnosu na azijski Istok, islam je — bar u istim ovim relacijama — bio od manjeg značaja i predstavljao je jedno od nekoliko moćnih naporeda postojećih azijskih carstava. Otuda i potiče važnost veza i odnosa hrišćanskog Zapada i islama, ili obrnuto. Jasno je da je ovaj deo najmanji obimom i da samo predstavlja uvod u kulturni i naučni pristup velikim civilizacijama Srednjeg veka. Kao i svuda u delu tako je i ovde prisutna ideja da je

nemoguće izolovano posmatrati pojedine istorijske događaje; četiri velike civilizacije Srednjeg veka tako su međusobno isprepletene da bi se s pravom moglo postaviti pitanje kako bi izgledala istorija da tih međusobnih uticaja nije bilo. I baš stoga autori u uvodu ističu da su svesni svih poteškoća koje pisanje jednog ovakvog dela nosi, kao i ograničenosti svojih moći.

Druga i treća knjiga posvećene su kulturnoj baštini; u deset poglavlja obrađena su gotovo sva važna pitanja kulturnog aspekta islama. Autori su posvetili odgovarajuće mesto tehničkim znanjima čiji rezultati postoje i danas, a neka i danas predstavljaju prava remek-dela građevinarstva i urbanizma. Jezik i njegov razvitak takođe predstavljaju značajnu komponentu fenomena islam pa autori unutar ovog aspekta prate kako razvitak arapskog jezika kao imperijalnog i naučnog jezika ogromnog teritorijalnog i vremenskog prostranstva i značaja, tako i unutrašnji međusobni odnos jezika kojim govore pripadnici najznačajnijih naroda islamske zajednice; obrađeni su i odnosi persijskog jezika prema islamu, odnos arapskog jezika i španskih govora, potom benberski jezici i turski govori. Nisu zanemarene ni obrazovne institucije pa se na oko dvadeset stranica trećeg poglavlja mogu naći korisni podaci od značaja za poznavanje širenja arapskog pisma, podaci o kur'anskoj nastavi, pedagoškim metodama, akademijama, knjižnicama i bibliotekama, o značajnim kulturnim središtima od kojih neka imaju opštečovečanski značaj; nije zaboravljena ni institucija medresa koja je doprinela, a zatim bila kočnica teološkoj misli i teološkom obrazovanju u islamu. Jedno posebno poglavlje, šesto, posvećeno je islamu u tri nova njegova aspekta: vera, filozofija i pravo. Tu se, na oko 35 strana izlaže građa od preislamskih verovanja, kao pojave značajne za shvatanje ishodišta Kur'ana i islama, preko pojave islama kao monoteističke religije, helenske i helenističke tradi-

cije, odnosa prema hrišćanstvu, kasnijih razvijenih oblika filozofskog odnosa prema islamu, a završava se zapadnim islamom i jevrejskim filozofima koji su unutar njega delovali. Ovde je značajno primetiti da autori — govoreći o islamu — govore o jednoj veri dok — kada je reč o Kini, Indiji i hrišćanskoj Evropi — govore o verama ma da i islam obuhvata nekoliko naroda i mnogo manjih etničkih grupa zdravši pritom čvrstu unutrašnju strukturu. Osmo poglavlje posvećeno je razvitku naučne misli i iz rasporeda materijala zaključuje se da u ovom domenu islam stoji ravnopravno naspram svih ostalih civilizacija Srednjeg veka zajedno; čini se da je ovaj momenat zapravo ono što, pored političke moći srednjevekovnog arapskog halifata i njegovog teritorijalnog prostranstva — a dodavši tome i islam rođen u čisto arapskom okruženju — da je zapravo to ono što islam svrstava među velike civilizacije Srednjeg veka, na mesto koje mu sa svim razlozima pripada. Književno stvaralaštvo srednjevekovnog islama obrađeno je u devetom poglavlju (III knjiga) na oko 18 strana i u to su uključene arapska i persijska književnost, pretežno prva; umetnost u širem smislu obrađena je u narednom desetom poglavlju i tu se islam sreće u dva navrata: prvo u okviru indijsko-muslimanskog građevinarstva, a potom islamska umetnost na svom tzv. matematičnom terenu. Na nevelikom broju strana — svega dvadesetak — predstavljani su osnovni oblici islamske umetnosti: dekoracija, keramika i tapiserija, životinjski svet i arabska, minijatura, verska arhitektura. Nedostaje slikarstvo i vajarstvo koji iz čisto doktrinarnih razloga nisu bili preporučljivi, a samim tim ni negovani sve do modernizacije teološke misli islama, negde sredinom prošlog stoleća.

Svoja razmatranja o velikim civilizacijama Srednjeg veka autori završavaju jezgrovitim zaključkom; ovaj koncentriše pojedine stavove iz prethodnog teksta i u svemu bome islam, bar kada se radi o ci-

vilizaciji Mediterana, dobija takvo mesto koje prevazilazi mnoga očekivanja. U upoređenjima i sučeljavanjima kultura našeg mediteranskog područja oni daju mnogo korisnih podataka koji dozvoljavaju plodne asocijacije i istovremeno nagoveštavaju nova područja potrebnog naučnog interesovanja; zato smatramo da, pored informativnosti, upravo bogata asocijativnost podataka čini element vrednosti ovog značajnog dela.

Ove tri knjige preveli su prof. dr Miroslav Brandt, Milivoj Mezu- lić i Alka Škiljan; prevod je učinjen sa francuskog jezika. I još nešto: sreća je da je stil originala jednostavan i lak jer se primećuje želja prevodilaca za nepotrebnim jezičkim egzibicijama; ovome dodajmo i poneku teškoću koja je rezultat nestručne transkripcije odn, transliteracije arapskih, turskih i persijskih vlastitih imena, naziva i pojmova. Do takvih nesporazuma, koji se u nekoliko primera graniče sa komičnim, dolazilo je ne tako retko, najviše zbog toga što prevodioci — zaključujemo iz samog prevoda — nisu imali prethodna neophodna znanja, a zatim što nisu upoznati sa semantikom i morfologijom pojedinih jezičkih oblika nego su se najverovatnije oslonili na oblike termina vezanih za islam koji su u francuskom originalu bili dati u francuskoj fonetskoj transkripciji.

Ono što nas je podstaklo da ovom prilikom posmatramo samo fenomen islama unutar velikih civilizacija Srednjeg veka jeste pre svega sama činjenica da je islam stavljen na svoje pravo mesto i da se izučavanjem islama na ovom mestu i na ovaj način priznaje činjenica njegovog kulturnog i naučnog značenja u opšte ljudskoj baštini; ovome treba dodati i činjenicu da je on posmatran neodvojivo od velikih civilizacija Istoka i Zapada sa kojima čini harmoničnu svetsku familiju sa nekim dalekim zajedničkim pretkom. Značajan je takođe i podatak da se u predstavljanju islama u ovom delu ne primećuje niti egzaltiranost i euforija niti pak omalovažavanje na šta se obično

može naći u delima mnogih i istočnih i zapadnih autora-orijentalista. Povrh toga dolazi sam metod: sintetizovanje mnogobrojnih prethodnih analiza i pojedinačnih činjenica da bi sve to bilo izloženo krajnje jasnom, jednostavnom i razumljivom mišlju koja je, ipak, daleko od svakog pojednostavljenja i vulgarizacije; u tom pogledu, kao i u mnogo čemu drugom, islam ove »Historije...« i može i treba da bude, u razumnim granicama, uzor i obrazac mnogim našim orijentalistima. Drugi razlog je što su ovim trećim sveskom »Historije...« obuhvaćene još i civilizacije Kine, Indije i hrišćanskog Zapada, te civilizacije arhipelaga Tihog okeana; bilo bi krajnje pretenciozno, gotovo utopiistički čak i pomisliti da se čovek nosi sa svim tim morem podataka. Neke naše konstatacije učinjene su s predumišljajem; činimo to stoga što još uvek postoje mnoge neverne Tome koji nikako da se odvaže da na islam pogledaju kompleksno i kompletno, a i zbog drugih, možda i brojnijih, koji odveć usko, po navici, prilaze islamu glorifikujući u njemu njegovu doktrinarnu vrednost. Činimo to i zbog onih kojima se čini da će vrednost islama u očima zagovornika i protivnika biti veća ako se njegove jasnosti i očiglednosti nepotrebno zamute. Svi će oni možda biti, svaki na svoj način razočarani i knjigom i samim zaključkom autora, ali će ih to možda poterati da knjigu čitaju makar od kraja prema početku.

Vojslav Simić

Helene Loebenstein: KATALOG DER ARABISCHEN HANDSCHRIFTEN DER ÖSTERREICHISCHEN NATIONALBIBLIOTHEK, Neuerwerbungen 1868—1968, Teil 1, Wien 1970, 22 + 341 str.

Otkako se u 19. stoljeću u Evropi počelo intenzivnije baviti orijentalističkim studijama, u mnogim kulturnim centrima Evrope, u sa-

stavu biblioteka ili naučnih akademija, prikuplja se brojni rukopisni materijal na orijentalnim jezicima (arapskom, perzijskom i turskom). Ovaj se materijal počinje sistematski sređivati i kataloški obrađivati kako bi postao pristupačniji sve većem broju naučnika-orijentalista. U drugoj polovini prošloga stoljeća u Evropi se štampaju prvi veliki katalozi orijentalnih rukopisa. Između 1865—1867. g. Carsko-kraljevska orijentalistička akademija (Die Kaiserlich-königliche orientalische Akademie) u Beču izdala je u tri toma Katalog arapskih, perzijskih i turskih manuskripata bečke Carsko-kraljevske dvorske biblioteke (Die Kaiserlich-königliche Hofbibliothek), a izradio ga je poznati naučnik-orijentalist prof. dr Gustav Flügel. Flügelov katalog spada u pionirske radove tadanje evropske orijentalistike. Moralo se u njega uložiti mnogo truda, vremena, a iznad svega obrađivač je morao posjedovati ogromno poznavanje orijentalnih jezika i književnosti. U tri toma ovog kataloga koji iznosi 1.990 (423 + 614 + 653) stranica opisano je 2.016 manuskripata.

Od pojave Flügelova kataloga proteklo je puno stoljeće. U ovu biblioteku (danas nosi naziv Die österreichische Nationalbibliothek) nabavljana su nova rukopisna djela, nastali su novi fondovi koje je trebalo kataloški opisati i naučnoj javnosti prezentirati. Na tom planu ova biblioteka je preduzela izradu i sukcesivno objavljivanje kataloga novoprispjenih manuskripata. Knjiga o kojoj je ovdje riječ predstavlja rezultat daljnjih napora na izradi i izdavanju kataloga spomenutih manuskripata.

Posao kataloške obrade iz novih akvizicija orijentalnih manuskripata Austrijske nacionalne biblioteke je, u stvari, nastavak posla koji je Flügel obavio za stari fond. Autor ovog dijela kataloga (koji predstavlja prvi dio prvog toma planiranog kataloga) viši državni bibliotekar, stručni referent za arabistiku, dr Helene Loebenstein, uzela je u zadatak i u ovoj knjizi obradila

(kako je to u predgovoru i uvodu istaknuto) samo djela na arapskom jeziku i to one manuskripte koji su najkasnije nabavljeni u ovu biblioteku. Tako je postupila zato što za ovaj dio nije bio izrađen ni interni katalog (za ranije nabavljene manuskripte postoji izrađen katalog za internu upotrebu). To znači da se u radu odstupilo od prakse prof. Flügelaja koji, kako je poznato, u obradi kataloga nije dijelio rukopise prema jezicima. Odstupilo se i u tom smislu što je usvojen i drugi redoslijed disciplina u katalogu. Sav materijal koji je obrađen u ovoj knjizi je razvrstan prema sadržaju u dvadesetdvije naučne discipline i to onim redom koji je uobičajen i prihvaćen kod orijentalnih naroda (na prvom mjestu su Kur'an, zatim tefsir, hadis i druge vjerske discipline; zatim filozofske i prirodno-matematičke znanosti te istorija, filologija i beletristika). Autor ovog kataloga, Helene Loebenstein, uspostavila je i u uvodu podrobno obrazložila osnovne principe i razloge ovakve kataloške obrade, koji će, radi ujednačenosti cijelog projekta, važiti kao osnovni principi i u izradi kataloga turskih i perzijskih manuskripata što je takođe u toku. Ti principi u dobroj mjeri se razlikuju od načina obrade starog (Flügelova) kataloga u kome je, jer je pionirski posao, morao biti primijenjen deskriptivni metod.

Opis manuskripata u ovoj knjizi dat je na slijedeći način:

Poslije rednog broja iza koga slijedi bibliotečka signatura, u zagradama je navedeno puno ime autora djela (eventualno sa godinom rođenja, smrti ili makar navodom stoljeća u kome je autor živio) u latiničkoj transkripciji; zatim, naziv djela, također u latiničkoj transkripciji. Ovdje odmah želimo iznijeti da bi, po našoj ocjeni, bilo preglednije da su nazivi djela pisani arapskim pismom pa tek onda u transkripciji i da u tom nije mijenjana od ranijih autora prihvaćena i već ustaljena praksa. Početak i kraj djela navedeni su arapskim pismom pri opisu svakog djela bez obzira kako je djelo identificirano — uvidom u kataloge ili drugu literaturu, ili na

osnovu autorovog vlastitog istraživanja. Posebna pažna posvećena je opisu forme rukopisa. Uz svaki rukopis se daje koncizan ali iscrpan opis poveza, broj i veličina listova, broj redaka na stranici, opis papira, pisma, mastila, itd., kao i iscrpno navođenje svih bilježaka u rukopisu koje pružaju podatke o prepisivaču, mjestu i vremenu prepisa, bivšim vlasnicima i uopće provenijenciji rukopisa (ako takvi podaci postoje). Najzad je citirana i literatūra na osnovu koje je određeno djelo identificirano.

Na kraju knjige je kritički aparat: registar imena autora i prevodilaca, naziva djela, imena prepisivača i korektora, bivših vlasnika manuskripta, registar imena drugih ličnosti, naziva mjesta, registar datiranih rukopisa, registar autografa, te registar konkordancije bibliotečke signature i rednog broja u ovom katalogu. Knjiga je tehnički lijepo opremljena i štampana sa minimalnim brojem grešaka koje su na kraju brižljivo ispravljene.

Nesumnjivo je da svaki naučni radnik u oblasti orijentalistike nestpljivo očekuje pojavu i drugih knjiga ovoga kataloga koje bi pružile puni uvid u bogati fond orijentalnih manuskripata Austrijske nacionalne biblioteke.

Salih Trako

(Захир ад-дин Мухаммад Бабур (Zahîr ad-dîn Muḥammad Bâbur): ТРАКТАТ ОБ 'АРУЗЕ ('rûz risâlesi). Академия наук СССР, Отделение истории, Институт востоковедения, Москва 1972, стр. 362+41.

Trebalo je da prođe gotovo pedeset godina otkako je najpoznatiji turski filolog, književni istoričar i historiograf M. F. Köprülüüzade otkrio (u pariskoj Nacionalnoj biblioteci) rukopis zaboravljenog Bâbuteci) rukopis zaboravljenog Bâburvog dela 'Arûz risâlesi, pa da ova valjana rasprava o turskoj proizvodnji ugleda sveta. To značajno otkriće nije dočekano s naročitom pompom među turkolozima: propraćeno je samo s nekoliko prigod-

nih publikacija koje su se pojavile u turskoj periodici, a čiji je autor bio sâm pronalazač. On je rukopis pomenutog Bâburovog dela iskoristio za pisanje rasprave o turskoj pesničkoj formi *tuyug* koja je najpre štampana u posebnom izdanju (1926), potom preštampana u zborniku »Turkiyat mecmuasi« (1928), da bi naposletku, nešto izmenjena i dopunjena, bila uvršćena u zbornik filoloških i književno-istorijskih radova M. F. Köprülüzadea (*M. F. Köprülüzade, Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, Istanbul 1934, str. 241). Isti istraživač je svoje novo iskustvo primenio u članku o Bâburu, štampanom u Enciklopediji islama («Islam ansiklopedisi», II c, Istanbul 1943, str. 180—187), a u studiji o 'arûzu, objavljenoj u prvoj svesci iste enciklopedije («Islam ansiklopedisi», I c, Istanbul 1940, str. 625—653), prikazao je istoriju razvoja arapske, persijske i turske metrike posvećujući izvesnu pažnju i ovom Bâburom delu. Na zapadu delo prvi pominje E. Blochet u svom katalogu rukopisa pariske Nacionalne biblioteke (*Edgard Blochet, Catalogue des manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale de Paris*, t. I: Anciens fonds, Nos 1—396, Supplément Nos 1—572, Paris 1932; t. II: Sup. Nos 573—1419, Paris 1933), ali uvaženi francuski orijentalista naziva Bâburom delo pogrešnim nazivom: *Muhtassar fi-l-'arûz* (*Skica za teoriju 'arûza*). E. Blochet prepisuje ovaj naslov najverovatnije od Rize Nura koji u raspravi *Le moukhtaçar de Baber chah* («Revue de la turcologie», Alexandrie 1931, str. 86—92) delo naziva istim ovim nazivom, pozivajući se na činjenicu da i sâm Bâbur na kraju svog traktata (L. 170 a b) pominje reč *Muhtassar*. Međutim, Köprülüzade u dopuni svoje studije o pesničkoj formi *tuyug* (1934) obara ovu pretpostavku tvrdnjom: da se izraz *Muhtassar* odnosi na *Mubayyan* — poznato Bâburom delo u stihu (masneviya), koje je dugo vremena citirano kao *Mubîn*, a predstavlja, u izvesnom smislu, egzegezu hanefitskog učenja o veri. Ruski orijentalista A. M. Щербак takođe pokušava da utvrdi naslov

ovom delu. U svom radu *Сочинение Бабурѣ об 'арузе* (предварительное сообщение, «Народы Азии и Африки», 1969, № 5, стр. 156—168), on predlaže naslov *Рисâла-и 'аруз* koristeći se najverovatnije analogijom prema odgovarajućim persijskim delima. Ali, s obzirom da ni sâm Bâbur nigde ne upotrebljava ovaj persijski izafet, teško je prihvatiti, kako se čini, proizvoljan naslov.

Tako se uglavnom iscrpljuje literatura o Bâburom delu koje svakako zaslužuje da se o njemu više piše. Jedan od razloga što je ovaj traktat o 'arûzu još uvek skoro nepoznat među turkolozima (a još manje izučen i istražen) bio je nedostatak izdanja. Zato bi trebalo pozdraviti napore sovjetskih orijentalista koji su nam i do sada, kroz serije «Памятники литературы народов Востока» i «Памятники письменности Востока» (izdanja Akademije nauka SSSR), prezentirali reprezentativna dela orijentalne pismenosti kao što su: Firdûsijeva *Šah-nâhe* (kritičko izdanje), Sâdijeva *Gûlistan* (k. i.), Nizâmijeva *Leyla ve Madžnûn* (k. i.), Šaraf-nâme Šaraf-hâna ibn Šams ad-dîna Bidlisija i druga dela. Izdanje Bâburom traktata (izašlo u seriji «Памятники письменности Востока») iako skromno: samo sa faksimilom rukopisa, predgovorom priređivača (И. В. Стеблева), kratkim sadržajem (registrom) dela i indeksom važnijih pojmova i imena — učiniće, nadamo se, da ovaj jedinstveni spomenik iz oblasti teorije turskog pesništva izazove veće interesovanje uputnik iz oblasti teorije turskog pesništva.

Kako smo mogli da zaključimo na osnovu pregleda teksta, pa i na osnovu onoga što je do sada rečeno o delu, izgleda da se ovaj traktat Bâbura odlikuje nekim osobnostima koje ne poznaju ostala istočna dela ove vrste: slikovitost kazivanja, čistota i jednostavnost jezika, nepatvorena naracija, lak i sasvim osoben stil pisanja prevazilaze sve ono što su Arapi, Persijanci i Turci do tada stvorili iz ove oblasti; o nekim elementima metrike Bâbur govori čak iscrpnije nego što to čine 'Alî Šîr Navâ'î u svom glasovitom *Mizân al-avzân*, Našîr Tûsî u delu

Mi'yār al-aš'ār (kojeg i sâm Bābur pominje), ili, na primer, 'Aṭā' al-lāh Mašhadī u delu *Badā'i' aš-ša-nā'i'*. Koristeći iskustvo arapskih i persijskih teoretičara poezije i svojih turskih prethodnika, Zahir ad-dīn Muḥamman Bābur je zasnovao jedan koherentan i originalan metrički sistem koji nije samo imitacija arapskog i persijskog sistema, čiji je osnivač bio još Halīl ibn Aḥmad (8. v.), već osobeno i individualno viđenje toga sistema primenjenog na specifične prilike u turskom pesništvu (to je donekle odlika još samo Navā'ijevog *Mizāe al-avzāna*). Za ilustraciju prihvaćenih teorijskih gledišta Bābur se u većini slučajeva koristio starim primerima kada je u pitanju bila arapska i persijska poezija, dok se — prilikom razmatranja novijih pravila 'arūza — uglavnom služio turskim stihovima, insistirajući posebno na nekim formama (*tuyug, koşuk, türkü*) koje su specifično turske. To je, uistinu, bio napredak u odnosu na ranije shvatanja o 'arūzu, ali ne i presedan za njihovu primenu kod docnijih pesnika i teoretičara. Počevši od Surūrīja (16. v.), pa zaključno sa Džamāl ad-dīnom (19. v.) i njegovim delom *Arūz-i Turki*, turski književni istoriografi pobrojaće samo podražavaoce starim metričkim obrascima: arapsko-persijskom (klasičnom) metričkom sistemu. Tako bi Bāburov traktat mogao da bude prvi i poslednji razvijeni sistem metričke organizacije stare turske poezije.

Rukopis dela malazi se na čuvanju u Nacionalnoj biblioteci u Parizu. Opis rukopisa dao je E. Blochet u navedenom katalogu. Rukopis nije originalan (tj. autograf), već prepis iz 1553 (940) godine. Prepisivač dela Hadždži Muḥammad Samarqandī nije bio najbolje upućen u teoriju 'arūza o čemu svedoče i izvesne greške načinjene prilikom prepisivanja kojima rukopis obiluje u priličnoj meri (na neke od njih već je ukazano u predgovoru ovom izdanju). No, nadamo se da će ove greške biti ispravljene kada se bude pojavilo novo — kritičko izdanje teksta.

Mimčilo Stojaković

Umberto Rizzitano: MAHOMET, Paris, Aimery Somogy, 1973, 8°, 240.

U okviru biblioteke »Osnivači velikih religija« (»Les fondateurs des grandes religions«) pokrenute od strane ugledne pariske izdavačke kuće Somogy pojavila se kao treća knjiga (posle monografija o Hristu i Budi) biografija tvorca islama, iz pera poznatog italijanskog arabiste Umberta Rizzitana, profesora arapskog jezika i književnosti na Univerzitetu u Palermu. Ovaj naučnik, koji je radovima iz istorije arapske književnosti stekao istaknuto mesto u italijanskoj i evropskoj arabistici (v. npr. njegov prilog *Letteratura araba* u drugom tomu monumentalnog izdanja *Storia delle letterature d'Oriente*, Milano, 1969, 1—242), knjigom o Muhamedu svrstava se među brojne orientaliste koji su razmišljali i pisali o izuzetnoj i zanimljivoj istorijskoj pojavi utemeljivača religije Kur'ana. Ako se izuzmu polemički spisi hrišćanskih teologa evropskog poznijeg srednjeg veka, koji su, koliko iz doktrinarnih, toliko i iz političkih pobuda žestoko napadali »varalicu iz Arabije«, namerno iskrivljavali njegovo učenje i muslimane predstavljali gotovo kao inkarnaciju sotone, zapaža se da zapadnjaci odavno pokazuju veliko interesovanje i želju da što temeljnije upoznaju Muhamedovu ličnost i misiju. Tokom XIX i naročito XX veka umnožavaju se studije iz ove oblasti, ogledi najeminentnijih islamista.

Prikazivanjem uslova u kojima je na tlu Arabije došlo do rađanja nove religije, ispitivanjem Muhamedovog života i delovanja, kao i suštine islamske dogme, svaki naučnik saopštavao je u stvari svoj sintetički pogled na bitna pitanja islamistike. Studija o Alahovom proročju i počecima islama na najbolji način otkriva celokupan naučni, pa i ideološki i životni stav istraživača, što, uz složenost čitavog problema i njegovu višestranost, pogoduje pluralizmu pogleda i raznobojnosti naučnih vizija. Iz istih razloga, a s obzirom na ugled imena koja stoje iznad brojnih naslova dela o

Muhamedu i na visoke domašaje pojedinih stvaralačkih doprinosa, svaki novi pokušaj svojevrsno je iskušenje i neminovno izaziva nevericu, na sreću, često neopravdanu. Velika i rasprostranjena je zabluda da postoje pitanja o kojima je »sve rečeno«, s pravom je konstatovao M. Rodinson u uvodu svog dragocenog analitičkog pregleda muhamedanskih studija (*Bilans des études mohammadiennes*, Revue Historique, 87, 229, 1963, 169—220).

U. Rizzitano je svoju knjigu o Muhamedu prilagodio zahtevima serije u okviru koje je objavljena, tako da je njen osnovni cilj da nespecijalistima pruži pouzdana obaveštenja o tvorcu islama i njegovom vremenu, da široko informiše, uzdržavajući se od ulazanja u sitnije pojedinosti i razmatranje dubljih teorijskih problema. I pored jasno postavljenih međa unutar kojih se kreće, autor je uspeo da dá rad koji nije bez naučnog interesa, jer je zasnovan na suverenom vladanju obimnom građom i naučnom literaturom. Posle uvoda, u kome iznosi svoje namere i upoznaje čitaoca sa glavnim izvorima za Muhamedovu biografiju, U. Rizzitano kroz pet poglavlja (*Pogled na preislamsku Arabiju, Radanje jednog proroka, Islam u Medini, Muhamed-državnik, Socioreligiozni razvoj*) prati njegov život, proročku misiju i državotvorno delovanje, da bi u poslednjoj, *med i moderna kritika*) dao prikaz veoma instruktivnoj glavi (*Muhamedi* ocenu najznačajnijih napisa o utemeljivaču islama, od *Refutatio Alcorani* Marraccia (1698) do radova Blachèrea, Watta i Rodinsona, zadržavajući se više na novijim studijama.

Italijanski orijentalist je svoju knjigu o Muhamedu napisao vešto i sugestivno, lepim i jednostavnim stilom. Iako ne iznosi nove i nepoznate podatke, on daje biografiju koja deluje sveže i monolitno. Čak će je i čitalac, upoznat sa najvećim delom literature o počecima islama pročitati sa zadovoljstvom. Rizzitano već na prvim stranicama ističe da on o Muhamedu piše kao pripadnik druge verispovesti, sa že-

ljom da to učini što objektivnije, naoružan plodovima metoda naučne kritike i dobrom voljom, kojima ostaje dosledan do kraja izlaganja. U završnim razmatranjima Rizzitano ukazuje na nužnost ekumenskog zbližavanja pripadnika svih verskih zajednica, navodi kao pozitivan primer sporazumevanje hrišćanskog i islamskog sveta, a žali zbog veštački stvorenog jaza koji tragično deli najbliže rođake, islam i judaizam. Iako su poslednji redovi knjige U. Rizzitana prožeti nadahnućem koje nije isključivo naučno, oni joj mišta ne oduzimaju od vrednosti, a značajan su pokazatelj jednog zakonitog idejnog kretanja, sve vidnijeg u naše vreme.

Kao posebnu odliku knjige treba istaći izvanrednu, luksuznu opremu i iznad svega, divne ilustracije koje, brojne i znalački odabrane, upoznaju čitaoca sa čitavim jednim svetom, predstavljajući, pored neosporne funkcionalnosti i korisnosti, pravi praznik za oko.

Novi prilog bogatoj literaturi o Muhamedu i radanju islama podseća na prazninu koja u toj oblasti postoji kod nas, u zemlji koju nastanjuje brojna muslimanska zajednica i koja razvija prijateljske odnose sa čitavim nizom država čije stanovništvo listom ispoveda islam. Delo Osmana Nuri Hadžića *Muhamed i Kur'an* (1931, II izd. 1968) ne odgovara savremenim potrebama, o čijem adekvatnom zadovoljavanju bi trebalo što pre ozbiljno razmisliti. Prevođenje nekog od uspelih radova svetske islamistike na srpskohrvatski jezik, npr. dela Watta (*Muhammad Prophet and Statesman*, London, 1961), Rodinsona (*Mahomet*, Paris, II izd. 1968) ili Gabriella (*Maometto e le grandi conquiste arabe*, Milano, 1968) sigurno bi naišlo na topao prijem.

Darko Tanasković

Л. М. Кессель: ГЕТЕ И «ЗАПАДНО-ВОСТОЧНЫЙ ДИВАН», Москва, «Наука», 1973, Академия наук СССР, Серия «Из истории мировой культуры».

Geteov *Zapadno-istočni divan* jedno je od onih velikih ostvarenja

svetske književnosti koja tako reći od svoga nastanka pa sve do danas izazivaju nesmanjenu pažnju naučnika. O toj jedinstvenoj sintezi dva sveta — Istoka i Zapada — napisano je bezbroj studija i članaka, pa ipak, njena tajna još uvek nije u potpunosti odgonetnuta, kako tvrdi u predgovoru Keseljevoj knjizi poznati orijentalista Braginski.

Poslednjih godina sovjetski orijentalisti ispoljavaju izuzetno interesovanje za teorijska izučavanja filofske osnove i književne suštine Geteovog *Divana*. Geteova koncepcija »svetske književnosti« (Weltliteratur) nudi zanimljive mogućnosti za tumačenje izvesnih pojava sa kojima se u oblasti kulture suočava sovjetska stvarnost, posebno snažnog razvoja književnosti azijskih naroda SSSR-a. Taj razvoj iziskuje sasvim nove odgovore i istraživanja, posebno u pravcu utvrđivanja nekih univerzalnih zakonitosti tipologije književnih procesa i određivanja granica između nacionalnog i internacionalnog u osobenostima umetničkog delovanja. Tako je nastala i uticajna teza o »istočnoj renesansi«, koju uspešno zastupaju mnogi vodeći sovjetski naučnici, a pre svih akademik Konrad.

Sovjetski orijentalista i književni istoričari zalažu se za mišljenje da *Zapadno-istočni divan* nije svojevrsan splet istočnih i zapadnih motiva, nije samo majstorska stilizacija, već organska sinteza dveju kultura, dvaju pesničkih svetova — Istoka i Zapada. Privučen idejom o »zapadno-istočnoj sintezi«, stručnjak za zapadnoevropsku književnost Keselj (1890—1968) napisao je zanimljivu knjigu u kojoj traži odgovore na brojna pitanja u vezi sa Geteovim delom zadržavajući se posebno na objašnjavanju njegovog socijalnog i filofskeg smisla. Keselj smatra da je *Zapadno-istočni divan* najznačajnije Geteovo delo posle *Fausta* i da u njemu pesnik, pretežno kroz alegorijski način izražavanja svojstven istočnjačkoj poeziji »hafizovskog« tipa, iznosi svoje poglede na društvo, život i svet. Posebnu pažnju privlači sagledavanje *Divana* kao simfonijskog

jedinstva, gde je nemoguće posmatrati pojedine pesme i knjige izolovano, već u stalnom traganju za komplementarnim elementima skrivenim ponekada veoma daleko u toku pevanja. Posebnu glavu Keselj posvećuje analizi mesta koje je u izgrađivanju Geteovih pogleda na književnost pripadalo Herderu, i pokazuje u čemu Geteova shvatanja nadilaze herderovsku zagledanost u mitske dubine prošlosti, i potrazi za apsolutnim studijumom pesništva.

Autor ukratko govori i o istočnim motivima u evropskoj književnosti pre Getea, očigledno bez namere da ovu složenu oblast celovito osvetli, već jedino da stvori neophodnu osnovu za razmatranje Geteovog odnosa prema Istoku, prvenstveno prema poeziji Hafiza. Keselj se u svom istraživanju odlučuje za interpretativni pristup stihovima *Divana*, što ga dovodi do mnogih svežih i čvrstih zaključaka. Ponekada se, međutim, osnovna ideja sa kojom se pošlo u interpretaciju suviše snažno nameće, tako da se gubi potrebna objektivnost i svestranost posmatranja. Ovde treba imati na umu i to da su bolest i smrt sprečile autora da studiji dá konačan oblik.

Izvanredno poznavanje celokupnog Geteovog književnog dela i solidna i široka obaveštenost o bitnim svojstvima istočne, naročito persijske poetike, čine da Keselj vrlo uspešno otkriva skrivene veze dva sveta u interpretaciji vidovitog pesnika. Često povezujući u razvojnom smislu neke ideje poznate iz *Fausta* sa stihovima *Zapadno-istočnog divana*, autor želi da ukaže na postojanost Geteove progresivnosti, čime donekle odstupa od poznatog Engelsovog mišljenja o protivrečnostima u životnim opredeljenjima velikog pesnika. U to da je Gete bio napredan stvaralac i humanista ne može biti nikakve sumnje, ali njegovu progresivnost ne treba tražiti u kategorijama koje mu nisu mogle biti naročito bliske. Keselj je u iskušenju da to ponekada čini, ali u celini njegova analiza suštinski

obogaćuje oblast uporednog izučavanja književnosti Zapada i Istoka.

Zanimljivo je prikazana i objašnjena transformacija nekih sufijskih mističnih alegorija u Geteovom filozofskom i pesničkom viđenju, naročito problem odnosa opšteg prema posebnom, ikoji je neobično važan za shvatanje arhitektonike Geteovog misaonog sveta. Čuvana rečenica »Strīb und werde!«, čija je poruka zazvučala još na prvim stranicama *Fausta*, prisutna je u obradi sufijskih motiva skromne kapljice koja se u nedrima školjke pretvara u biser Sâdī i leptira koji sagoreva na plamenu sveće oko koje opčinjeno obleće.

Produbljenom analizom stvaralačke pozadine pojedinih ključnih stihova *Zapadno-istočnog divana* Keseljeva knjiga svakako predstavlja veliki korak napred u pravcu odgonetanja zagonetke i razumevanja poruke tog jedinstvenog dela svetske literature.

Danko Tanasković

Muhammad Šâlih al-Ġâbirī: AŠ-SĪR AT-TŪNISĪ AL-MU'ÂŠĪR 1870—1970, Tunis, 1974, 8°, 707.

O pojedinih pojavama i delima savremene tuniske književnosti pisano je često, pa i opširno kako u samom Tunisu tako i van njegovih granica, a da istovremeno sve do naših dana nisu učinjeni pokušaji celovitog prikazivanja razvojnih tokova te literature. S punim pravom je naročito mnogo pažnje poklanjana najupečatljivijoj ličnosti tuniske poezije, rano preminulom Abū 'l-Qâsim aš-Šâbbīju (1909—1934) o kome je objavljeno više članaka, studija i posebnih knjiga. Neki od tih radova zahvataju problem šire tako da idaju sliku društvenih i književnih kretanja aš-Šâbbījevog vremena, a određivanjem njegove uloge i uticaja u docnijem razvoju tuniske literature, bacaju nešto svetla i na književna zbivanja poslednjih decenija (cf. npr. Abū 'l-Qâsim Muhammad Kanrū: Aš-Šâbbī, *hayâtuhu wa šī 'ruhu*, Bej-

rut, 1952, najnovije izdanje Tunis, 1973; idem: *Ātâr aš-Šâbbī wa šadâhu fi aš-šarq*, Bejrut, 1961). Nekoliko zapaženih studija o savremenoj tuniskoj književnosti dao je poznati književni istoričar i kritičar Muḥammad Farīd Ġâzī (cf. naročito *La littérature tunisienne contemporaine*, Orient, 12, 1959, 131—197), dok se od evropskih naučnika ovom temom uspešno bavi češki arabist Svetozar Pantuček koji je sastavio prvi obimniji pregled istorijskog razvoja tuniske literature (cf. *Tunisskaja literatura*, Moskva, 1969, prošireno i dopunjeno izdanje na nemačkom jeziku *Tunesische Literaturgeschichte*, Wiesbaden, 1974). Pantučekov pregled obuhvata celokupan razvojni put književne reči na tuniskim prostorima i nosi pečat sintetičnosti i sažetosti, bez upuštanja u dublje analize i donošenje preciznije artikulisanih vrednosnih sudova. U Sovjetskom Savezu se takođe zapaža interesovanje za savremenu tunisku književnost.

U svetu je inače proučavanje savremene arapske književnosti znatno napredovalo posle prvih pionirskih podsticaja Kračkovskog, Gibba, Rossija, Kampffmeyera i još nekolicine uglednih orijentalista s početka našeg veka. To proučavanje je, međutim, bilo usredsređeno na arapske zemlje tzv. »Mašriqa«, tj. na arapski istok, dok je kulturni i književni preporod Magreba ostao donekle u senci, delimično i zbog specifičnog položaja ovih zemalja u odnosu na francuski kolonijalizam. Svi najznačajniji radovi posvećeni savremenoj arapskoj književnosti odnose se mahom na ishodišna područja moderne kulturne renesanse arapskog sveta, na Liban, Siriju, Palestinu, Jordan i Egipat, a u poslednje vreme i na Irak i Sudan, dok se Magrebu na najširem planu i dalje poklanja nezasluzeno malo mesta. Kao izraziti primer ovakve tendencije može se navesti Haywoodov pregled *Moderne arapska književnost 1800—1970 (Modern Arabic Literature 1800—1970)*, London, 1971) u kome je tuniskoj književnosti posvećeno svega tri-četiri stranice od 306 koliko ih knjiga ima! Jasno je da takva

mesrazmernost ne može imati osnova u realnostima i stvarnim odnosima vrednosti.

Svestan činjenice da je savremenu tunisku književnost prvenstveno potrebno temeljno i dobro izučiti u samom Tunisu, kako bi se stvorili uslovi da se njen glas i dalje čuje, tuniski istoričar književnosti Muḥammad Šālih al-Ġābirī poduhvatio se teškog zadatka odabravši da obradi poeziju, jer ona je, kako sam autor kaže u predgovoru, »prva među knjigama literarnog nasleđa arapske nacije od Magreba do Mašreka«. Al-Ġābirījeva obimna studija *Savremena tuniska poezija* zahvata poslednje stoleće društvenog i književnog stasavanja Tunisa i stvara osnovu za čitav niz budućih specijalističkih istraživanja. Od majstora klasične forme, učenog šejha Maḥmūda Qābādūa (1814—1871), pa sve do svog dobrog ličnog prijatelja, pesnika al-Maydānīja Ibn Šāliha, al-Ġābirī prati tunisku poeziju, znalački i dokumentovano tumačeći njena početna lutanja, iskušenja, prerastanje u snažnu struju, njene zvezdane trenutke i današnje domete. Autor se, naročito za raniji period, široko koristi tadašnjom štampom i publicistikom, stariim književnim časopisima, tako da u jednom trenutku čak izražava bojazan da mu se to može u metodološkom smislu možda i zamerati. Takvim strahovanjima, naravno, nema mesta, jer al-Ġābirī bi silno pogrešio da je krenuo ma kojim drugim putem, a da je zanemario štampu i publicistiku, ta neposredna ogleдала dinamike svakodnevnog duhovnog života. Dovoljno je pomenuti, primera radi, književni časopis *Al-Fikr* bez koga se danas ne može ni zamisliti praćenje događaja u savremenoj tuniskoj literaturi, kao i priznanje već pomenutog istoričara književnosti Muḥammada Farīda Ġāzīja da je on tek sistematski pregledajući štampu i književnu periodiku od pre 1938. godine shvatio da se o romanu i noveli u Tunisu može govoriti i pre Maḥmūda al-Mas'ādīja i 'Alīja ad-Du'āšīja (cf. Fērid Ghazi: *Le roman et la nouvelle en Tunisie*, Tunis, 1970, 5).

Prilikom obrade poslednjih decenija, al-Ġābirī donekle menja način izlaganja, koji se približava esejistici i napušta tle čvrstih zaključaka i određenih formulacija što je u neku ruku i razumljivo jer tu je reč o autorovim savremeniciima i o književnim i umetničkim pitanjima koja su većim delom i danas aktualna osećljiva i nerešena. Prikazi stvaralaštva najistaknutijih pesnika izdvojeni su u obliku zasebnih glava, sa navođenjem brojnih primera i odlomaka iz njihovih dela, tako da je knjiga istovremeno i zanimljiva galerija likova i bogata antologija. Iako studija, kako autor sam naglašava, nema »enciklopedijski karakter« i pojedinačno se ne bavi manje značajnim književnim pojavama, obilje grane koje je u njoj sadržano iziskivalo bi sastavljanje indeksa, koga, nažalost, nema. Bilo bi veoma korisno da je navedena i što iscrpnija bibliografija na kraju knjige. Treba istaći da al-Ġābirī u napomenama ispod teksta uglavnom navodi literaturu kojom se služio, prvenstveno novine i časopise, dok je sa posebnim studijama to rede slučaj, mađa nema sumnje da se autor i njima koristio. Ove tehničke manjkavosti izraz su jedne opšte slabosti koja je još uvek prisutna u radovima arapskih naučnika, čak i onih najboljih, a koja će vremenom sigurno biti prevladana. Danas smo često u prilici da čitamo fundamentalne studije naučnih radnika i istraživača iz arapskog sveta, izuzetno bogate autentičnim činjeničkim materijalom i svežim hipotezama, ali bez odgovarajućeg naučnog aparata, dok se, s druge strane, katkada mnogo manje vredni i originalni doprinosi orijentalista-nearapa pojavljuju u besprekornom naučnom ruhu napomena, indeksa, bibliografija itd. Neophodno je naglasiti da je i u ovom pogledu al-Ġābirījeva knjiga znatno iznad uobičajenog proseka.

Kratka prikaz čak ni opisno ne može predstaviti sadržinu i sve dobre strane knjige *Savremena tuniska poezija 1870—1970*. Njena pojava će svakako izazvati žive diskusije i ohrabriti mnoge istraživačke pothvate jer autorov stav ni u jed-

nom trenutku nije nezainteresovano i bestrasno hroničarski, već dosledno angažovan. Al-Ġâbarijevom studijom tuniska poezija, a i književnost u celini, dobili su dugo očekivanu sintezu šireg zamaha, koja će, prema mišljenju pisca predgovora, poznatog literata Muḥammada al-'Arūsija al-Maḥwija, »biti kamen temeljac za izučavanje moderne tuniske poezije, bez obzira na to kakve će studije i ogledi doći posle nje«.

Darko Tanasković

Ahmet Kabaklı: TÜRK EDEBIYATI. Türkiye Yayınevi, cilt I, XVI + 640, Istanbul, 1967, cilt II, XIII + 752, Istanbul, 1968. i cilt III, VIII + 735, Istanbul, 1969.

Pojavljivanje sve većeg broja historija turske književnosti u Turskoj potvrđuje interes koji se posvećuje proučavanju ove još nedovoljno istražene, a veoma potencirane oblasti duhovne nadgradnje turskog naroda. Istina, turska književnost je relativno kasno postala predmet ozbiljnijeg proučavanja turskih učenjaka (sjetimo se da se prva knjiga ove vrste s epitetom naučne istorije književnosti pojavila 1926. godine i da ju je napisao Fuad Köprülü) i baš zato, sagledavajući sada rezultate koje su postigli turski historičari književnosti za nepunih pet decenija proučavanja ove oblasti, možemo konstatirati da su postigli zaista vidan uspjeh.

Koliko god je bavljenje historijom književnosti relativno mlada nauka kod Turaka, ona je ipak u jednu ruku imala i duboke korijene u tezkirama — biografijama pjesnika koje su počele nastajati već u XVI stoljeću. Možda će zato i novije historije književnosti (V. M. Kocatürk, A. Kabaklı i neki drugi) nositi upravo pečat biografskog metoda u istraživanju turske književnosti, pa se za neke od njih prije može reći da su historije turskih književnika nego historije turske književnosti.

Najveći naučni domet u ovoj oblasti postigao je F. Köprülü. On je ne samo spomenutom knjigom Türk Edebiyatı Tarihi (koja, u stvari, i nije potpuna historija turske književnosti jer se završava na divanskoj književnosti) nego i brojnim svojim raspravama i člancima udario temelje naučnoj obradi turske literature. No njegov interes se sezao samo negdje do fanzimatске književnosti, pa za novije književne pojave u Turskoj uglavnom ne postoje doprinosi Fuada Köprülüja.

Možda je upravo zato većina kasnijih književnih historičara dala u prikazivanju turske literature poentu novijoj književnosti, a postoji više historija književnosti koje obrađuju samo posljednje stoljeće u turskoj literaturi ili pak samo jedan kraći period koji obuhvata pojedini pokret ili pravac (Tanzimat, Serveti fünun, Milli edebiyat, Cumhuriyet Edebiyatı itd.).

Turska književnost Ahmeta Kabaklıja u tri sveska sa 2.150 strana donosi i primjere turske proze i poezije uz većinu pisaca što sigurno uvećava djelo za jedan svezak, ali se i pokazuje ispravnim jer je izbor izvršen odmjereno i kompetentno.

Prvi svezak sadrži: Vrste usmene i pisane književnosti (1—182), Turska proza (183—296), Književni pravci (297—546), Poezija (546—640).

Svaka od ovih cjelina dijeli se dalje na manje odjeljke. Tako, na primjer, u odjeljku Turske proze imamo pregled od najstarije narodne proze preko Dede Korkuta, zatim srednjovjekovnih putopisaca, tanzimatске proze do suvremene nacionalne turske proze.

Odjeljak o književnim pravcima raspravlja o književnim pravcima na Zapadu i odrazu svakog tog pravca u turskoj literaturi sve do najnovijih vremena. U ovom dijelu postoji poseban osvrt na pozorišnu književnost i njene vrste, kako u svijetu tako i u Turskoj sa najranijim književnim pozorišnim vrstama turske književnosti.

Poetskim vrstama u turskoj književnosti posvećeno je dosta prostora. Tu se upoznajemo s poetskim vrstama divanske književnosti, narodne književnosti, moderne knji-

ževnosti te s vrstama rime, metra, jezika i stila u turskoj poeziji.

U drugom svesku je pregled turske literature od vremena prvih dastana do 1908. godine. Prvi dio predstavljaju turske književnosti izvan Anadolije, prije i poslije pojave islama. Drugi dio obuhvata samu pojavu islamizacije i misticiizam, odražene u književnosti. Zatim dolazi poglavlje o divanskoj, narodnoj i mističkoj književnosti. Sljedeće poglavlje je o pitanju okretanja Zapadu i književnosti Tanzimatata i Serveti fünuna.

Treći svezak obuhvata »sve poznate pjesnike, romansijere i pripovjedače suvremene turske literature od 1908. do naših dana«, periode nacionalne književnosti i moderne književnosti te glavne misaone i umjetničke tokove koji daju fizionomiju ovim periodima. Na kraju su dati izabrani odlomci iz svih književnih epoha predstavljeni u ovoj knjizi.

Razmatrajući ovu knjigu, možemo zaključiti da je ona vidan doprinos proučavanju turske literature od najranijih vremena do danas, da je svakako jedna od najopširnijih i u tom pogledu nam daje dosta materijala za proučavanje. No glavni joj je nedostatak pomanjkanje teorijskih razrađivanja pojedinih pravaca u turskoj književnosti, što je dato u jednom skromnom obimu u odnosu na obilje činjenica donešenih u sva tri toma.

Fehim Nametak

THE MUSLIM EAST, STUDIES IN HONOUR OF JULIUS GERMANUS. Edited By Gy. Kaldy-Nagy. Loránd Eötvös University. Budapest, 1974, pp. 264 + XIII tab.

Profesor Gy. Kaldy-Nagy i univerzitet Loránd Eötvös iz Budimpešte zaslužni su što je obilježena 90-godišnjica rođenja poznatog mađarskog orientaliste A. K. Juliusa Germanusa. Rođen u Budimpešti 1864. godine vrlo rano se zainteresirao za pitanja arapske i turske civilizacije, za šta su svakako za-

služni i njegovi učitelji, čuveni orijentalisti Ármin Vámbéry i Ignác Goldziher, koji su ga uputili ka otkrivanju i ubiranju slatkih naučnih plodova. Tako je već 1906. godine objavio prikaz Gibbove *Historije osmanske poezije*, a 1907. svoj prvi naučni rad pod naslovom: »Evlja Cselebi a XVII századbeli törökorszagi czéhekrol« (Evlja Čelebi, turski putopisac XVIII stoljeća). Od tada pa do naših dana traje neprekidna, plodna aktivnost, čiji su plod radovi iz arapskog jezika i književnosti, turskog jezika i književnosti i islamske civilizacije uopće. Svoje radove je potpisivao: Germanus Gyula, Julius Germanus, Jules Germanus, Hajji Abd ul-Karim Jarmanus, Abdul Karim Germanus i Dr. A. K. Julius Germanus.

Ako bismo htjeli izdvojiti najvažnije njegove radove, ne bismo mogli izostaviti: *Modern Movements in Islam*, Calcutta 1932, 78 pp; *Allah Akbar* (tri izdanja na mađarskom i po jedno na njemačkom i talijanskom); *Mahmoud Teymour and Modern Arabic Literature*, Islamic Review XXXVIII, London 1950; *Sources of »The Arabian Nights«*, Islamic Review, XXXIX, 1951, 16—19 pp; *Az arab iródlom története* (Historija arapske književnosti), Budapest, 1962, pp. 391. Pored ovih radova značajni su mu i radovi o modernoj arapskoj poeziji u Jemenu, o palestinskoj poeziji, o reformi književnog arapskog jezika i o sufizmu (tašawwufu). Također u njegovoj knjizi *Allah Akbar* tri poglavlja privlače posebnu pažnju, a to su: Geografija Arabije, Islam u Indiji i Svijet derviša.

Na početku ove spomenice je biografija profesora Germanusa od Gy. Kaldy-Nagya u kojoj govori o razvojnem putu J. Germanusa i njegovim brojnim priznanjima koja je stekao u svijetu nauke (član je akademija nauka u Kairu, Aleksandriji, Damasku, Bombaju, Kalkuti, Delhiju, Bagdadu, Rimu i Londonu).

J. Nemetz je priopćio svoju studiju o razvoju orijentalistike u Mađarskoj napisanu 1938 (*Die Orientalistik in Ungarn 1938*), str. 11—22.

Hans Robert Roemer, iz Freiburga, je u studiji *Al-Birūnī in Deutschland* (str. 23—29) pisao o počecima proučavanja Birunija u Njemačkoj, a koji datiraju još iz prve polovice XIX st. pa sve do naših dana kada još uvijek izaziva pažnju orijentalista i historičara filozofije.

W. Montgomery Watt, iz Edinburga, tretira 85. suru iz Kur'ana u radu pod naslovom *The Man of the Ukhūd* (Sura 85) (Ljudi iz Uhuda), str. 31—34.

A. Scheiber (Budimpešta) — *War der Name Balaam gebräuchlich bei den Juden?* (Je li ime Balaam upotrebljavano kod Jevreja?), str. 35—37.

Tadeusz Lewiczki (Krakow) — *Die Namen der slawischen Völker in den Werken der frühmittelalterlichen arabischen Schriftsteller* (Imena slavenskih naroda u djelima ranih srednjovjekovnih arapskih pisaca), str. 39—51.

Sljedeći rad je o dodirima Mađara sa muslimanima između IX—XII stoljeća. Na osnovu vrlo rijetkih izvora i ograničene literature o tom vremenu iskonstruiran je ovaj vrlo zanimljiv rad. Autor György Székely (Budimpešta) posebno ističe arapske i perzijske izvore koji govore o dodirima Mađara sa islamskim narodima i pridaje im neprocjenjivu vrijednost. Naslov rada je: *Les contacts entre Hongrois et musulmans aux IX—XII siècles*, str. 53—74.

Poznati istanbulski profesor historije M. Tayyib Gökbilgin dao je kratku studiju pod naslovom: *»Molla Gürānī ve Padīşaha sunduğu Yazılar«*, potkrijepljenu vrlo značajnim izvorima. Molla Gürānī je poznati učenjak iz vremena Murata II, pa je poslije odgajanja i obrazovanja Mehmeda Fatihā, koje mu je bilo povjerenō, kasnije, od novog sultana, imenovan kazaskerom, muftijom i najzad šejhulislamom. Ovđe su prezentirana tri spisa koja je o nekim važnim pitanjima podnio sultanu Bajazitu II (str. 75—83).

— A. Fodor (Budimpešta), na osnovu vrlo rijetke i probrane literature, piše o proroku Danijelu i njegovoj objavi. Ovaj obimni rad pod naslovom *»Malhamat Dānijāl«* (Danijelova epopeja) sadrži sa fotokopijama izdanja ove epopeje na 75 strana (85—160 pp).

Szusza Kekuk (Budimpešta) — *Anthroponymes Turcs Mahomé-tans*. Izuzetno zanimljiv članak o vlastitim imenima arapskog porijekla koja su doživjela određene transformacije u upotrebi kod balkanskih naroda i kod Mađara. Rad je podijeljen na šest grupa imena: imena koja u svom sastavu imaju jedan od Allahovih epiteta (asmā' al-ḥusnā), imena kojima je nazivan vjerovjesnik Muhammed, imena članova porodice ili prijatelja vjerovjesnikovih, vlastita imena proslavljena u Islamu, biblijska imena i imena dobivena od imena mjeseci (161—173 pp).

G. Fehér (Budimpešta) — *Hungarian History in Islamic miniature-painting* (175—187 pp). Mađarsko slikarstvo u Islamu nije imalo ono mjesto među umjetnostima kakvo je imalo na Zapadu, ipak je ukrašavanje rukopisa minijaturama dostiglo vrlo zavidan umjetnički nivo kod pojedinih slikara majstora. Među poznatim slikarima umjetnicima u minijaturi su i Nasuh Matrakçi (Bošnjak), Ali Širvani, Seyyid Lokman, Ahmed Feridun. Oni su slikali i takve motive koji su povezani sa mađarskom poviješću, kao što je opsada Sigeta, poklonjenje Janoša Sigismunda Sulejmanu Zakonodavcu, Mohačka bitka i dr. Ovaj rad G. Fehera doprinosi je proučavanju tog pitanja.

Gy. Gerő (Budimpešta) — *The Question of School and Master in the Study of the History of Muslim Architecture in Hungary* (189—199. str) (Pitanje škole i učitelja u izučavanju povijesti islamske arhitekture u Mađarskoj). Stručnjak za proučavanje islamske arhitekture u Mađarskoj Győző Gerő dao je za ovu spomenicu rad koji tretira pitanje škole i učitelja u proučavanju

historije islamske arhitekture u Mađarskoj.

Gy. Kaldy-Nagy (Budimpešta) — *Beginnings of the Arabic — Letter Printing in the Muslim World* (201—211. str.) (Počeci štampanja arapskim slovima u islamskom svijetu). Mada Gy. Kaldy-Nagy tvrdi, i to potvrđuje vjerodostojnim argumentima, da su islamski narodi imali štampu ranije nego narodi koji se služe latinicom i da se tu radi o tzv. blok-štampi, ipak je poznato da je štampanje štamparskim slogom, koji je sastavljen od pojedinačnih slova, tek tretirano kao prava štampa i od tog se datuma računa početak štamparstva. U Turskoj je prvu takvu štampariju osnovao Ibrahim Muteferrika, porijeklom Mađar. Prva knjiga je tiskana 1729. godine, a u njegovo vrijeme je ukupno tiskano 17 knjiga u pojedinačnom tiražu od 500—1.000 primjeraka.

Eva Apor (Budimpešta) — *Local Poets in Qajar — Tazkeres — A Study on the »Safinat-ul Maḥmūd« of the Hungarian Academy Library in Budapest* (str. 213—220). Lokalni pjesnici u Qajarovoj tezkiri — Studija o »Safinat-ul Maḥmūd«-u — iz Biblioteke Mađarske akademije nauka. Radi se o pjesnicima Mazenderana i Gilana iz prve trećine XIX stoljeća.

Richard N. Frye (Cambridge) — *Historical Evidence for the Movement of People in Iran* (221—225), Historijska evidencija za kretanje naroda u Iranu.

V. Gathy — *Islamic culture — Indian Culture* (227—251) — Islamska kultura — indijska kultura. Mada je o relacijama islamske kulture i indijske kulture dosta pisano, svaki prilog proučavanju ovog problema je dobro došao obzirom na potrebu razjašnjenja zaista brojnih pitanja iz ovih koliko sličnih toliko i različitih kultura koje su se prožimale i djelovale jedna na drugu, pogotovo od onog vremena kad je Indija potpala pod vlast Velikih Mogula. S druge strane, i nastanak i razvoj misticizma u islamu pri-

pisuje se uveliko upravo indijskom utjecaju na islamsku kulturu.

Na kraju ovog zbornika je bibliografija radova prof. Germanusa od G. Davida (Budimpešta) — *A Bibliography of the Works of prof. Julius Germanus* (253—264) u kojoj se vidi kontinuiran rad ovog orijentaliste od 1906. i njegovog prvog prikaza Historije osmanske poezije od E. J. W. Gibba pa do 1973. kad mu je objavljeno treće izdanje knjige Allah Akbar (ne računajući izdanja na njemačkom i talijanskom jeziku), II izdanje Historije arapske literature, Studija o novijoj palestinskoj poeziji i Izabrani radovi i bilješke.

Fehim Nametak

Dr Bećir Džaka, NAŠA NARODNA EPIKA I FIRDUŠIJEVA ŠAHNAMA, »Svjetlost« Sarajevo, 1976, str. 260.

Komparativno izučavanje literatura vrlo je složen posao jer implicira poznavanje najmanje dvije nacionalne literature koje je potrebno studirati, upoređivati, nalaziti zajedničke i različite motive i shodno tome određivati njihova porijekla. Zbog ovoga naša nauka i ne obiluje plodovima ovačkovog karaktera. Međutim, kad je riječ o orijentalnim književnostima kao jednom od elemenata poređenja ta konstatacija još više stoji jer su orijentalne literature kao i kulture općenito manje tretirane u našim kulturno-historijskim istraživanjima. Ako još svemu tome dodamo da je u okviru orijentalnih literatura perzijska ta koja nam je najmanje poznata jer je vrlo malo i nedostavno proučavana (izuzetak čine radovi Š. Sikirića i F. Bajraktarevića), a gotovo uopće nije komparirana sa našom literaturom onda je studija Bećira Džake *Naša narodna epika i Firdusijeva Šahnama* pažnje vrijedan poduhvat.

U radu se, dakle, poredi naša narodna epika sa najpoznatijim epom perzijske literature, Firdusijevom Šahnamom. Radu je, prema

autoru, bilo moguće napraviti pristup iz tri pravca:

— izučavati ovu problematiku sa stanovišta komparativno-deskriptivne analize dvije epike,

— pristupiti komparativnom izučavanju historijskih uvjeta koji su porodili dvije nacionalne epike ili

— proučavati sveukupno civilizacijsko kretanje i kulturno-historijsko prožimanje svih elemenata koji su ušli u tkivo dvije nacionalne epike.

Autor se opredijelio za prvi metod, tj. metod komparativno-deskriptivnog pristupa. Knjiga je podijeljena u šest poglavlja, zaključak i bibliografiju.

U prvom dijelu (str. 9—33), analizirani su osnovni podaci o dvije epike: nastanak, podjela i sadržaj. Ovdje se govori o mitološkim, herojskim i historijskim pjesmama u našoj narodnoj epici i legendarno-mitološkom krugu, herojskom i historijskom krugu u Firdusijevoj Šahnami. Također je razmatrana društvena uloga dvije epike i to iz aspekta uloge epike u očuvanju i pobjedi narodnog jezika.

Drugi dio knjige (35—80) tretira pitanje neprijateljskih snaga u dvije epike i to ovim redom: natprirodna stvorenja u našoj narodnoj epici i u Firdusijevoj Šahnami, zatim Turci kao neprijatelji naših naroda i Turanci kao neprijatelji Perzijanaca u Šahnami te Arapi kao zajednički neprijatelj u našoj epici i u Firdusijevoj Šahnami. Na kraju su opisana troglava stvorenja u obje epike.

U trećem dijelu (81—163) autor nam izlaže porijeklo glavnih junaka i to sagledano u svjetlu historijskih izvora i u svjetlu narodnog predanja dok je u četvrtom poglavlju (165—188) tretirana žena kao junak u dvije komparirane epike. Sagledana je uloga žene kao majke, supruge i posebno žene kao junaka. Peti dio knjige se bavi raznim zajedničkim motivima u našoj narodnoj epici i Firdusijevoj Šahnami kao: pojam vrhovnog boga, geneza duše pretka u samostalno biće, posrednici između boga i ljudi, tragovi astrologije, predviđanja pred ženidbu, motiv isprobavanja va-

trom, rodoskrvni brakovi, kult smjene zime i proljeća itd., a u šestom dijelu (231—249) opisana su oružja kojim su ratovali junaci naše epike i perzijskog eposa.

U Zaključku (str. 251—253) autor rezimirano izlaže rezultate do kojih je došao, pa, između ostalog, tvrdi da je »iranski nacionalni ep Šahnama, koji je poetizovana istorija Iranaca, podijeljen u 50 pjevanja, koncentrisanih oko vremena glavnih vladarskih ličnosti i više ne postoji nikakva varijanta te podjele dok u našoj nauci postoji prilična zbrka oko ciklizacije epskih pjesama«.

Poređenje ove dvije epike po autoru ukazuje na »frapantne civilizacijske podudarnosti osnovnih elemenata dvije pomenute epike i otvara niz pitanja koja treba razjasniti. Sva ova pitanja nisu mogla biti razriješena ovom knjigom jer se autor nije »mogao upuštati u probleme književno-estetskog vrednovanja koje ima šire umjetničke i civilizacijsko-kulturne implikacije«.

Usljed raznih kulturno-istorijskih zbivanja i neprekidnih i raznovrsnih promjena, nemoguće je, po autoru, bilo postojanje apsolutne izolovanosti i originalnosti bilo koje civilizacije. Civilizacije su se međusobno prožimale i utjecale jedna na drugu što je omogućavalo pretakanje epskih motiva i sižea iz epike u epiku. U slučaju ove dvije komparirane epike dobar dio sličnosti u epskim pjevanjima genetički seže do zajedničke arijske tradicije, dok drugi dio analiziranih paralela i analogija izvire iz analognih društveno-istorijskih i kulturnih prilika naših naroda i Perzijanaca.

Nakon zaključka slijedi bibliografija u kojoj su nabrojane 143 bibliografske jedinice kojima se služio autor i to do br. 87 alfabetskim redom, a onda bez nekog logičkog reda i sistema.

Kao što je u početku rečeno, autor ove knjige je sebi postavio vrlo težak zadatak i on ga je s uspjehom izvršio. Ima, međutim, nekoliko nedosljednosti koje su izmakle autorovoj pažnji i gdje on nije na nivou ostalog dijela knjige. Naime, još u Uvodu na str. 5 u bilješki koja se

odnosi na naslov knjige a koji glasi: »Pod pojmom 'Naša narodna epika' ovdje se misli na narodnu epiku srpskohrvatskog jezičkog područja tj. na narodnu epiku Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca«, autor je sebi postavio zadatak da ravnopravno tretira sve naše epike što nije učinjeno jer kasnije se spominje da se »pri razmatranju i analizi naše epike u ovom radu ima u vidu uglavnom Vukova zbirka«. Kako Vukova zbirka ne odražava epsko stvaralaštvo svih ovih pobrojanih naroda ili ne barem u ravnopravnoj mjeri, to se ni sve ove četiri epike ne osjećaju u knjizi dra Bećira Džake. Iz toga proizlazi da se »herojski period naše epike završava smrću Kraljevića Marka« (str. 14), a zanemaruju se u potpunosti kasniji tipovi heroja u junačkim pjesmama kao Hrnjica Mujo ili stariji Đerzelez Alija. I kod razmatranja drugih pitanja zaključujemo da je Bećir Džaka mnogo veće znanje pokazao u poznavanju Šahname nego naše narodne epike. Tako se kaže da je stih jedanaesterac u muslimanskoj epici iščezao (str. 15), a nije tako; da je odmor (cezura) u petnaestercu iza 7. sloga, a, u stvari, taj odmor je iza 7. ili 8. sloga itd.

Ako spomenemo da je transkripcija tekstova i imena orijentalnog porijekla neujednačena ne možemo ništa prigovoriti autoru ove knjige jer takvu praksu redovno susrećemo u svim naučnim radovima iz ove oblasti.

Napominjemo da pored ovih situacija nedostataka, koji ne umanjuju ukupnu vrijednost knjige, moramo istaći da je knjiga *Naša narodna epika i Firdusijeva Šahname* krupan doprinos našoj komparativistici i da sljedeće radove dra Bećira Džake očekujemo s uvjerenjem da će nam otvoriti vidike nekim još neistraženim područjima iz oblasti iranistike.

Fehim Nametak

Al-Hasan ibn Mūsā an-Naubahṭī, ŠIITSKIE SEKTI, Izdateljstvo »Nauka«, Glavnaja redakcija vostočnoj literatury, Moskva 1973.

U imponantnom spisku redakcijskog poduhvata pod naslovom »Pamjatniki literatury narodov Vostoka« našla je svoje mjesto i knjiga Al-Hasana an-Naubahṭija posvećena najranijoj povijesti šī'itskih sekti. Nije slučajno što se u toj ediciji ovo djelo našlo pored Šāh-nāme, Đulistana, Putopisa Evlije Čelebije i dr. Jer, ono nam na izrazito originalan i vrlo pregledan način daje sliku nastanka i razvoja geneze šī'itskih sekti od 7. do 9. stoljeća, tj. do perioda u kome je živio njegov autor.

Djelatnost Al-Hasana an-Naubahṭija pada u posljednju trećinu devetog stoljeća. To je doba u kome je važio princip svestrane obrazovanosti. Zato raznovrsnost i temeljno poznavanje osnovnih društvenih i kulturnih tokova arapskog života čini ovog autora kompetentnim za razmatranja vezana uz tako značajnu temu kao što su šī'iti. Po svjedočenju savremenika on je bio priznat kao autoritet u poznavanju šī'itskih sekti i njihovih učenja.

An-Naubahṭi svoje djelo počinje na onoj tački koja je bila i polazište za stvaranje šī'itskih sekti, tj. od onog momenta kada su nastali sukobi oko pitanja: ko poslije Muḥammeda? Poznato je da Muḥammed nije decidno odredio nasljednika odnosno ḫalifu ili imāma. U tako nastaloj praznini razne društvene struje su isticale svoje pretendente gradeći argumentaciju upravo na nedostatku jasnog Muḥammedovog određenja. Anšāri, Muḥammedovi najbliži sljedbenici i saradnici koji su s njim dijelili najteže trenutke borbi i sukoba smatrali su da baš po tom osnovu pripada mjesto ḫalifa njihovom pretendentu. Mekanska aristokracija je nastupila s argumentom da samo pripadnik plemena Quraiš može zauzeti to mjesto, dok su Alidi smatrali da je najnormalnije da imamat zajednice, odnosno funkcija ḫalifa pripadne 'Aliju. Oni su imali značajne argumente, jer je 'Alī po rodu najbliži Muḥammedu (sin Muḥammedovog strica i zet Poslanikov), a među sljedbenicima Muḥammedovim isticao se hrabrošću,

dosljednošću, plemenitošću i nada-sve izvanrednim intelektom.

Takav odnos snaga je već kratko vrijeme poslije Muḥammedove smrti doveo do vrlo oštarih sukoba čiji se obim i dubina najjasnije iskazuje u činjenici da su od četvorice prvih ḥalifa trojica bili ubijeni.

Izbor Ebū Bekra (prvog ḥalifa) ukazivao je na to da će oko institucije ḥilāfeta biti vrlo oštarih borbi. Mada je izabran na demokratski način (u stilu izbora plemenskih poglavica), snažni dijelovi strukture umme (zajednice) ostali su nezadovoljni.

Neposredno poslije Muḥammedove smrti 'Alījevi sljedbenici su se podijelili u nekoliko grupa:

— Prva je smatrala da je 'Alī jedini i pravi pretendent kome poslije Muḥammeda pripada mjesto ḥalife odnosno imama. »Njemu po pravu pripada imamat i mjesto Proroka — za njegovu nepogrešivost, čistotu roda i prvenstvo (u islamu), za njegovo znanje, velikodušnost, uzdržanost i pravedan odnos prema podanicima. Prorok je tačno odredio njega, decidno ukazavši na njegovo ime i rodoslovlje. On je odabrao njega i obavezao zajednicu da prizna njegov imamat« (124—125).

— Druga grupa je bila nešto umjerenija i nije s takvom odlučnošću isticala zahtjev za realizaciju 'Alījevih prava. Oni su kao i pretходnici smatrali da ovome pripada mjesto imāma (kao najdostojnije funkcije poslije Poslanika) ali su, također, smatrali da je 'Alī dobrovoljno ustupio to prvenstvo Abū Bakru, 'Umaru i 'Utmānu.

— Treća grupa je smatrala da niko osim 'Alīja ne može biti Poslanikov ḥalifa, a da poslije 'Alīja taj položaj pripada njegovim sinovima al-Ḥasanu i al-Ḥusainu. Nakon njih dvojice posebno elektivno tijelo biralo bi najdostojnijeg pripadnika zajednice na tu funkciju.

Iz ove tri osnovne grupe i tri koncepcije razvile su se sve šīfiske

sekte od krajnjih do umjerenih, tj. od onih koje su svoje imame čak deifikovale, do umjerenih, koji su priznavali i vlast 'Alījevih protivnika.

Zajednička karakteristika većini ovih sekti je upravo u činjenici da je prema 'Alīju i njegovim sljedbenicima učinjena neoprostiva greška. Položaj ḥalife uzurpirali su vrlo grubo Abū Bakr, 'Umar i 'Utmān. Nadalje, većina ovih sekti razvile su učenje o imāmu qā'imu ili Mahdiju, koji će ustati i doći jednog dana te zavladatai ovim svijetom da bi ga popravio i kaznio krivce za učinjene nepravde.

Ovo djelo an-Naubahṭija nezaobilazno je pri proučavanju šī'ita i njihovih sekti. Ovdje je jasno opisan njihov nastanak, navedeni su glavni nosioci i eksplicirane osnovne koncepcije sekti.

Mada je bio šī'it, an-Naubahṭi se rijetko upušta u ocjene izuzev u slučajevima kada je riječ o sekti čije su koncepcije u potpunoj oprečnosti s doktrinom islama u cjelini.

Mora se napomenuti da autor ne ulazi u uzroke nastanka šī'ita i njihovih sekti. Riječ je o onim dubljim ekonomsko-političkim uzrocima koji su već u toku stvaranja islama bili prisutni.

Značaj ovog djela nije samo u tome što nam daje obilje podataka o mnogobrojnim šī'itskim sektama, već i u činjenici, što je to, na izvještajan način, dokument »iz prve ruke«, jer je an-Naubahṭi živio i djelovao u vrijeme kada je veliki broj ovih sekti sačinjavao stvarni dio mozaika društveno-političkog života arapske imperije.

Prevodilac i priređivač ovog djela S. M. Prozorova dala je u vrlo obimnom uvodu niz značajnih stavova vezanih za principijelna pitanja koja se odnose na razvoj šī'itskog religiozno-političkog pokreta od sedmog do devetog vijeka.